सांस्कृतिक पुनर्जागरण

(Cultural Renaissance)

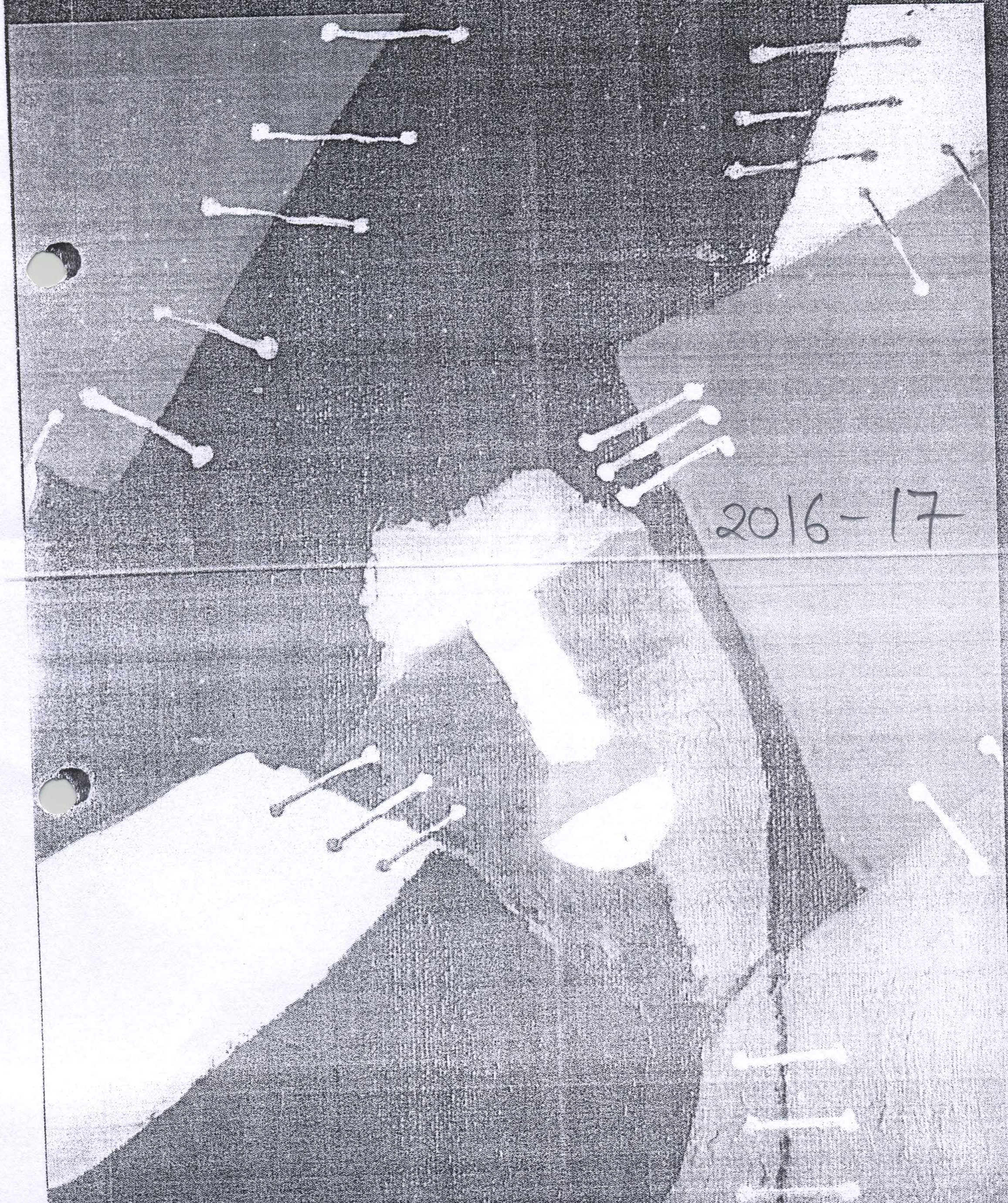

2016-17

मुख्य संपादक

डॉ. सतीश पावडे

कार्यकारी संपादक

डॉ. पंकज वानखेडे

संपादक

डॉ. निशा शेंडे, डॉ. महेंद्र मेटे, प्रा. शुद्धोधन कांबळे, प्रा. दीपक वानखेडे, डॉ. मंदा नांदुरकर, प्रा. प्रसेनजित तेलंग

भारतीय पुनर्जागरण आणि टिळकांचा राष्ट्रवाद

डॉ. बबिता येवले
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

युरोपात मध्ययुगीन कालखंडातील सांस्कृतिक आंदोलनाला पुनर्जागरण असे संबोधले जाते. चौदाव्या शतकापासून ते सतराव्या शतकपर्यंतचा कालखंड पुनर्‌जागरणाचा कालखंड मानला जातो. जरी या पुनरजागरणाची सुरवात इटलीमधून झाली असली तरी त्याचा प्रसार व प्रचार लवकरच सर्व युरोपभर झाला. ज्याने विविध क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणल्यात. युरोपात झालेल्या या पुनर्जागरणाचा परिणाम भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनावरही पडला. बाळ गंगाधर टिळक यांच्या विचाराने या आंदोलनात कोणते वैचारीक परिवर्तन घडवून आणले यासंबंधी चे अध्ययन करणे हा या संशोधनपर लेखाचा मुख्य उद्देश आहे.

मॅकेव्हलिने द प्रिन्सच्या व्दारे राजकीय पूनर्‌जागरणाची सुरवात केली. रोजर बेकने सालामन्स हाऊस मध्ये पुनर्‌जागरणाची आदर्शात्मक मिमांसा केली. ज्योतिष्य, गणित, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र या सर्वच शास्त्रात क्रांतीकारी परिवर्तने झालीत. कोपरनिकसने पृथ्वी अस्थिर असून सूर्य स्थिर असल्याचे स्पष्ट केले. केपलरने सूर्यमालेतील सर्व ग्रह गोलाकार मार्गाऐवजी अंडाकार मार्गाने फिरतात हे सांगितले पोप ग्रेगरीने कॅलेंडर तर कोलंबसने ज्योतिष व भूगोलमध्ये योगदान दिले. लिओनार्दो द विंची, इतावलिया, राफेल, लोरंगो गिवर्टी, रोबीया च्या द्वारा अनुक्रमे मूर्तीकला, चीत्रकला, चित्रशील्प, चमकीय मीनाकारी इ. संबंधीच्या कला, साहित्य, भाषा यांना व्यापणारे हे पूर्नजागरण होते.

मध्ययुगीन कालखंडातील या पुनरजागरणानंतर प्रबोधन युगाची सुरवात झाली. प्रबोधन युगाचे वैचारीक अधिष्ठान युरोपीय पुनर्‌जागरणात मानले जाते. मध्ययुगीन कालखंडात ईश्वरनिर्मित राज्याच्या संकल्पनेला प्रबोधन कालखंडातील अनुभव, तर्क आणि प्रमाण यांनी आव्हान निर्माण केले. प्रबोधनकारी विचारवंतांनी ज्ञानाला नैसर्गिक विज्ञानाची जोड देण्याचा प्रयत्न केला. निरिक्षण, प्रयोग आणि मूल्यमापन याआधारे सत्यापर्यंत पोहोचता येते, त्यामुळे जे सिध्द करता येते ते ज्ञान असे हे विचारक मानीत. मध्ययुगीन कालखंडात असे मानले जायचे की, सृष्टी ईश्वरनिर्मित आहे त्याला समजून घेणे मानवाच्या आवाक्याबाहेरचे आहे. मध्ययुगीन कालखंडात धर्मग्रंथ प्रमाण मानले जाई परंतु प्रबोधनात्मक युगात धर्मग्रंथाऐवजी प्रयोग, अनुभवजन्य ज्ञान याच्या आधारे सिध्दांत मांडण्यावर भर दिला गेला.

धार्मिक पुनर्जागरणानंतर सुरू झालेल्या प्रबोधन युगाच्या प्रभावाने आधुनिक जग निर्मितीचा मार्ग प्रशस्त झाला. वैज्ञानिक व तांत्रिक क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीमुळेऔद्योगिकरणाच्या नविन युगाचा प्रारंभ झाला. ठिकठिकाणी लोकप्रीय सरकारची स्थापणा होवून निरंकुश राजतंत्रावर प्रहार करण्यात आले. व्यक्तिस्वातंत्र्याला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. उदारमतवादी विचारांचा प्रसार झाला. आर्थिक स्वातंत्र्याचे प्रतिपादन व मूक्त अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन मिळाले १७७६ मध्ये एडम् स्मिथ सारख्या लेखकाने सारखा ग्रंथ लिहून आर्थिक व्यवस्थेचे राजकीय व्यवस्थेतील स्थान स्पष्ट केले. २

भारतात १९ व्या शतकात चालणाऱ्या सामाजीक सुधारणावादी आंदोलनावर त्याचा प्रभाव दिसतो. आधूनिक लोकशाहीचे मॉडेल उभे करण्यात व समाजाला वर्गीकृत करण्यात या प्रभोधनयुगाने मोठी भूमिका निभावलेली दिसते. या धार्मिक पुनर्‌जागरण व नंतरच्या प्रबोधन युगाचा प्रभाव इतर राष्ट्रांप्रमाणेच भारतीय व्यवस्थेवरही पडलेला आढळतो. ब्रिटीशांची साम्राज्यशाही ज्या-ज्या देशात प्रस्थापीत झाली त्या-त्या देशांवरही याचा प्रभाव पडला.

ब्रिटीशांच्या साम्राज्यवादाच्या विस्तारावरोबर पाश्चिमात्य संस्कृतीही त्या- त्या राष्ट्रात आयात झाली. या पाश्चिमात्य संस्कृतीने भारतातील एक मोठा वर्ग प्रभावित होता, ज्यात टिळकही होते. पुढे हाच मोठा वर्ग समाजसुधारक वर्ग म्हणून पुढे आलेला आढळतो. भारतीय समाजसुधारकांनी हीच प्रेरणा घेवून धर्म व रूढी परंपरांना विवेकबुद्धीच्या आधारे तपासून पाहण्याचा प्रयत्न केला. रूढी व परंपरावर टिका करून त्यात बदल करण्याचा प्रयत्न केला. प्रबोधन युगाचा भारतीय बुद्धिजीवी वर्गावर इतका अधिक प्रभाव होता की, त्यांनी ब्रिटीश शासनासोबत येणाऱ्या नवविचाराचे स्वागत केले. परंतु पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अध्ययन केल्यावर लो. टिळक या प्रवाहातून बाहेर पडले व त्यांनी राजकीय सुधारणेचा नवा मार्ग निवडला. असे टिळकांनी केले कारण तत्कालीन परिस्थिती वस्तुत: भारतावर ब्रिटीश राज्य सुरू होताच भारतीय संस्कृती आणि पाश्चिमात्य संस्कृती अशा दोन भिन्न संस्कृतीच्या मूल्यांचा पारंपारिक संघर्ष निर्माण झाला. सुरूवातीच्या काळात पाश्चिमात्य संस्कृतीचा मुख्य आधार ख्रिश्चन धर्म मानला

International Conference on Recent Trends in commerce and Humanities

ACCREDITED WITH GRADE B NAAC

National Assessment & Accreditation Council

CGPA 2.21 (B)

Organized by

IQAC

Mahajan College of Technology

In Collaboration With

Smt Nankibai Wadhwani Kala Mahavidyalaya

23th & 24th March 2019

Conference Venue: Mahajan College of Technology, Wadgaon Road, Yavatmal

शासनाचे उत्तरदायित्व व पारदर्शीता

(विशेष संदर्भ लोकप्रतिनिधिंचे वर्तन)

प्रा.डॉ.बबिता येवले
राज्यशास्त्र विभाग प्रमूख
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
अमरावती.
मो.नं.- 9921131405
bpyeole@gmail.com

प्रस्तुत शोधिनबंधात निर्वाचीत लोकप्रतिनिधीची संविधानिक भूमिका आणि प्रत्यक्ष विधीमंडळातील कार्यप्रक्रिया यांचे अध्ययन करण्याच्या हेतुने विषय निवड करण्यात आलेली आहे.

सांसदीय शासन पध्दतीच्या मूल्यव्यवस्थेनूसार जबाबदार शासनपद्धती निर्माण करण्यासाठी भारतीय संविधानाने काही महत्वाच्या तरतुदी केलेल्या आहेत त्यातील सर्वाधिक महत्वाची तरतूद म्हणजे कार्यकारी मंडळावरील लोकसभेचे नियंत्रण होय. भारतीय संसदेच्या कनिष्ठ व प्रथम सभागृहात ज्या पक्षाला बहूमत प्राप्त होते तो पक्ष सत्तारुढ पक्ष म्हणून कार्य करतो. मंत्रिमंडळाचे गठनही त्याच पक्षातून होते. पण अल्प सदस्यसंख्या असणारे सर्व गट एकत्र येवून विरोधी पक्ष म्हणून आपली भूमिका पार पाडीत असतात. यादृष्टीने विचार करता संसदेत जेवढा सत्तारुढ पक्ष महत्वाचा असतो. त्यापेक्षा कितीतरी पटीने विरोधी पक्ष महत्वाचा असतो. चित्रपटाचा सर्व पट जसा नायक व खलनायकाच्या भोवती फिरतो तसाच लोकसभेचा सर्व पट प्रधानमंत्री व विरोधी पक्षनेत्या भोवती फीरत असतो. सत्तारुढ पक्षातील कार्यकारी मंडळाच्या हाती सत्तासुत्र असली तरी डोळ्यात तेल घालून त्यांच्या कार्यावर देखरेख ठेवण्याचे काम विरोधी पक्ष करीत असतो. त्यामुळे शासनाचे संचालन करणारे आणि शासनाचे संचालन सरकार व्यवस्थित करीत आहे की नाही यावर लक्ष ठेवणारे दोन्ही पक्ष सजग असतील तरच सांसदीय व्यवस्था यशस्वी ठरु शकते.

शासनाचे उत्तरदायित्व व पारदर्शीता

(विशेष संदर्भ लोकप्रतिनिधिंचे वर्तन)

प्रा.डॉ.बबिता येवले
राज्यशास्त्र विभाग प्रमूख
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
अमरावती.
मो.नं.- 9921131405
bpyeole@gmail.com

प्रस्तुत शोधिनबंधात निर्वाचीत लोकप्रतिनिधीची संविधानिक भूमिका आणि प्रत्यक्ष विधीमंडळातील कार्यप्रक्रिया यांचे अध्ययन करण्याच्या हेतुने विषय निवड करण्यात आलेली आहे.

सांसदीय शासन पध्दतीच्या मूल्यव्यवस्थेनूसार जबाबदार शासनपद्धती निर्माण करण्यासाठी भारतीय संविधानाने काही महत्वाच्या तरतुदी केलेल्या आहेत त्यातील सर्वाधिक महत्वाची तरतूद म्हणजे कार्यकारी मंडळावरील लोकसभेचे नियंत्रण होय. भारतीय संसदेच्या कनिष्ठ व प्रथम सभागृहात ज्या पक्षाला बहूमत प्राप्त होते तो पक्ष सत्तारुढ पक्ष म्हणून कार्य करतो. मंत्रिमंडळाचे गठनही त्याच पक्षातून होते. पण अल्प सदस्यसंख्या असणारे सर्व गट एकत्र येवून विरोधी पक्ष म्हणून आपली भूमिका पार पाडीत असतात. याद्दष्टीने विचार करता संसदेत जेवढा सत्तारुढ पक्ष महत्वाचा असतो. त्यापेक्षा कितीतरी पटीने विरोधी पक्ष महत्वाचा असतो. चित्रपटाचा सर्व पट जसा नायक व खलनायकाच्या भोवती फिरतो तसाच लोकसभेचा सर्व पट प्रधानमंत्री व विरोधी पक्षनेत्या भोवती फीरत असतो. सत्तारुढ पक्षातील कार्यकारी मंडळाच्या हाती सत्तासुत्र असली तरी डोळ्यात तेल घालून त्यांच्या कार्यावर देखरेख ठेवण्याचे काम विरोधी पक्ष करीत असतो. त्यामुळे शासनाचे संचालन करणारे आणि शासनाचे संचालन सरकार व्यवस्थित करीत आहे की नाही यावर लक्ष ठेवणारे दोन्ही पक्ष सजग असतील तरच सांसदीय व्यवस्था यशस्वी ठरु शकते.

ISBN978-93-84021-40-5

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST, AMRAVATI'S

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI
TAKSHASHILA MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI &
RAMKRUSHNA MAHAVIDYALAYA, DARAPUR

JOINTLY ORGANISED

TWO DAY INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON

THE METAMORPHOSIS OF WOMEN THROUGH EDUCATION

(Challenges Opportunities and Achievements)

8 & 9 January 2016

CELEBRATING

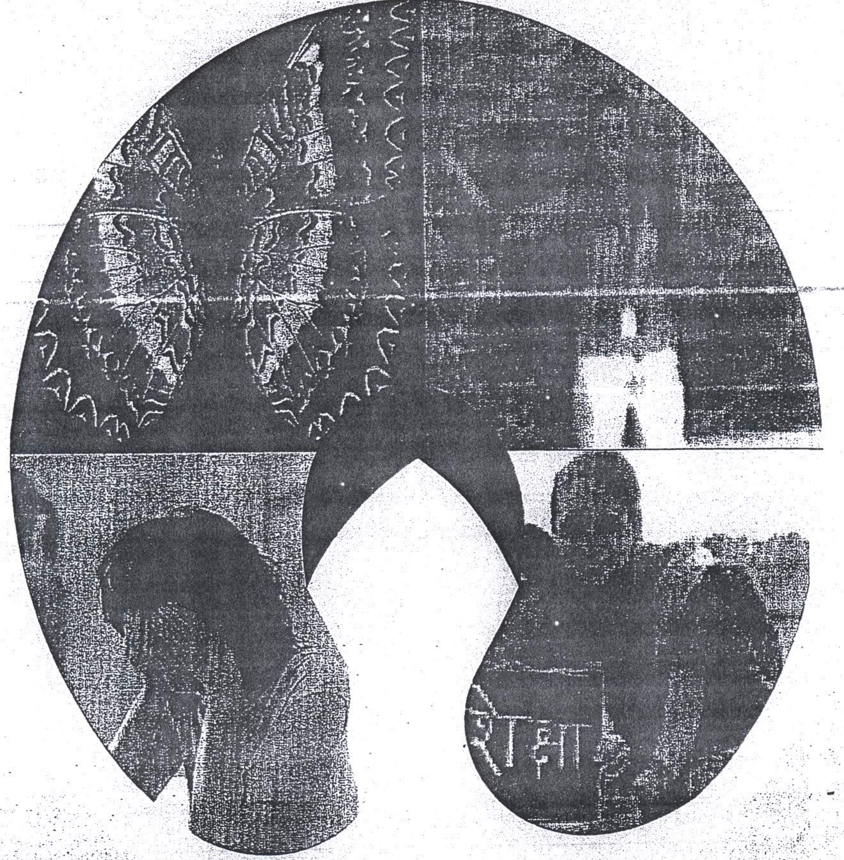

WOMENHOOD

PROCEEDING

- अनुक्रम -

अ.क्र.	नांव	शिर्षक	पृष्ठ क्र.
१	सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)	अनादिकाल से अविरत चलनेवाली आदिवासी महिलाओं की समस्या	१
२	प्रा. डॉ. संध्या चर्जन	कौटुंबिक अत्याचार : एक वास्तव	३
३	प्रा. राजेश विश्वनाथ चौरपगार	बुध्दकाल के नारीयोंका समाज के विकास में योगदान	६
४	प्रा. सुनिल एन. ढेरे	महिला विकास और नये कानून	९
५	डॉ. कुंदन अ. अलोणे	महिलाओं के मानवाधिकार	१२
६	प्रा. डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे	आदिवासी महिलाए और मानवाधिकार	१६
७	प्रा.डॉ. रश्मी प्रवीण गजरे	भारतीय संविधान : महिला अधिकार	१८
८	प्रा. दिपाली चंद्रकांत पांडे (देशमुख)	स्त्रीयों का सांगीतिक क्षेत्र योगदान	२०
९	प्रा भारती कृष्णराव देशमुख	शिक्षा के माध्यम से महिलाओं का सशक्तिकरण	२२
१०	प्रा. डॉ. बबिता येवले	महिलाओंका राजनैतीक सक्षमीकरण (विशेष संदर्भ महाराष्ट्र विधानसभा)	२४
११	कु. कल्पना गावंडे (हरणे)	स्त्री की प्राचीन एवं वर्तमान स्थिती का तुलनात्मक विवरण	२७
१२	डॉ. संगीता एस. भूयार	भारतीय संविधान और महिलाओं के अधिकार	२८
१३	प्रा.इन्दु हरिवल्लभजी राठी	महिलाओं के संवैधानिक एवम् कानूनी अधिकार	२९
१४	कुमुदिनी भाऊराव जोगी	स्व सहायता समुहो की मदत से ग्रामीण महिलाओंका आर्थिक स्वावलंबन विशेष अध्ययन, अकोला जिल्हा.	३२
१५	प्रा. प्रशांत वामनराव खेडकर	भारतकी राजनिति में महिला नेतृत्व की वास्तवता	३६
१६	प्रा. विशाल चक्रधर गजभिये	सामाजिक तथा शिक्षा के क्षेत्र में महीलाओं की स्थिती	३८
१७	प्रा. सुनिता दि. श्रीखंडे	महिलाओं के संविधानिक और कायेदशिर अधिकार	४१
१८	प्रा. एम. डी. वडते	महिलाओंका विकास - एक प्रश्नचिन्ह !	४२
१९	प्रा. बबिता वसंतराव रत्नपारखी	महिलाओं की स्थिती संविधानीक मानवाधिकार	४५
२०	संदिप नामदेवराव शिंदे	Governance and leadership महिलाऔरनेतृत्व	४६
२१	प्रा.डॉ. पंडीत जी. राठोड	तकनिकी और वैज्ञानिक क्षेत्रोमें महिलाओं का महत्त्वपूर्ण योगदान	४८
२२	प्रा. राखी इंगळे	आदिवासी महिला एवं स्वयंसाहाय्यता समुह	४९
२३	कु. वंदना अ. धांडे	स्त्रीयों के संविधानीक और कानूनी अधिकार	५१
२४	प्रा. केदार एस.व्ही.	बौद्धकालीन पाली साहित्य मे नारीयो की भूमिका	५४
२५	प्रा.रेखा जे. वानखडे	स्त्रि सबलीकरण मे पाली साहित्य का योगदान	५५
२६	प्रा. लता पर्वतकर	प्राणायाम का महिलाओं के व्यक्तीमत्व विकास महत्व	५७
२७	डॉ. राजेश जानराव काळे	महिलाओके अधिकार की सत्यता	५८
२८	सहा.प्रा.केशव सिताराम गोरे	महिला और राजनिती	६१
२९	प्रा. नंदकुमार गणेशराव भाकरे	मराठी साहित्य में स्त्री विमर्श	६३

भारतीय सामाजिक एवं राष्ट्रीय विकास के लिए महिला शिक्षा अत्यंत आवश्यक एवं महत्वपूर्ण है। शिक्षा के प्रसार ने समाज में प्रचलित संकुचित दृष्टीकोन को समाप्त कर दिया है। अब हम पुत्रों की भाँती पुत्रियों को भी उसी प्रकार की उतनीही शिक्षा देने के पक्ष में है और उन्हे समाज का उतनाही महत्वपूर्ण अंग माना जाता है जितने की पुरुष।

निष्कर्ष :-

१) शिक्षा सम्पूर्ण अज्ञातरुपी अंधकार को दूर करके विकास और उन्नति के मार्ग खोलती है।

२) आज भारत में महिला एवं पुरुष की शिक्षा को समान महत्त्व दिया जाता है।

३) गांवों मे बेहतर शिक्षा उपलब्ध कराने और बच्चों में शिक्षा के प्रति जागरुकता लाने पर खास जोर देने की जरुरत है।

४) शिक्षा क्रांती ने महिलाओं को भी नया जीवन दिया। घर की दहलीज पार करके उन्होंने पुरुषों की बराबरी करने के लिए कंधे से कंधा मिलाकर काम करना शुरु किया। उन्होंने उन क्षेत्रों में भी अपनी छाप छोडी है, जहाँ पहले सिर्फ पुरुषों का ही वर्चस्व था।

५) अंततः महिलाओं ने इस बात को समझना शुरु कर दिया है कि उनकी वास्तविक सशक्तिकरण के लिए शिक्षा एक कारगर हथियार है।

६) शिक्षा के प्रति पुरुषप्रधान समाज की मानसिकता में बदलाव आ रहा है।

७) ग्रामिण इलाको में भी शिक्षा के प्रति जागरुकता बढ़ रही है और लड़का और लडकी के बिच शिक्षा के प्रति भेदभाव नहीं हो रहा है।

८) भारतीय संविधान में महिलाओं को दिए गये अधिकारो से, वर्तमान समाज में बदलाव नजर आ रहा हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची -

१. शर्मा श्रीमती मंजू, ''भारतीय समाज में महिलाओं का विकास'' (२००८),
प्रकाशन- राज पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर.

२. वर्मा सवलिया बिहारी, सोनी एम.एल, गुप्ता संजीव, ''महिला जागृति और सशक्तीकरण'' अविष्कार पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपूर (राजस्थान)- ३०२००३.

३. नाटणी शोभा, ''भारतीय समाज और नारी'' दशा एवं दिशा, मार्क पब्लिशर्स, जयपूर.

४. डॉ. राजकुमार, ''महिला एवं विकास'' (२०१३), अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.

५. डॉ. धर्मवीर चन्देल, ''भारत में महिला सशक्तिकरण : दशा और दिशा'', जर्नालिस्ट धर्मवीर, मई, २०१२.

६. डॉ. रमेश प्रसाद द्विवेदी, ''आर्थिक उन्नती में महिलाओं का योगदान'',.रिर्रिर्ज़र.ले ,
१६ सप्टेंबर, २०११.

७. गुप्ता राधेश्याम, ''महिला और कानून'', (२०१०), इशिका पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर.

****

महिलाओंका राजनैतीक सक्षमीकरण

(विशेष संदर्भ महाराष्ट्र विधानसभा)

प्रा. डॉ. बबिता येवले
राजनितीविभाग प्रमुख
महात्मा ज्योतिबा फुले महा. अमरावती.

पंचायत राज व्यवस्था में विद्यमान परिस्थितीयों में ५०% आरक्षण देकर महिलाओंके राजकीय सक्षमीकरण की और कदम बढाकर महाराष्ट्र ने पुरोगामी राज्य होने का परिचय दिया है। स्थानिक प्रशासनने आरक्षण के कारण महिलाओंके राजनैतिक सहभागीत्व में वृध्दी हुई है। जिल्हा परिषद, पंचायत समिती तथा ग्रामपंचायतों में स्त्री नेतृत्व उभरकर सामने आया तथा निर्णय निर्धारण प्रक्रिया में उनकी भूमिका महत्वपूर्ण रही है।

घटकराज्य स्तरपर तथा संसद में महिलाओं का सहभाग आज भी नाममात्र रहा है। २००८ मे १०८ वे संविधान संशोधन के रुप में महिला आरक्षण बील सदन में प्रस्तुत किया गया., किंतु बार बार इस बील को परास्त होना पडा। महत् कठीनाई के पश्चात राज्यसभा सदन में २०१३ मे यह बील संमत हुआ किंतु बावजूद आजभी वह लोकसभा मे संमती की प्रतिक्षा में है। प्रस्तुत शोधपत्र का उद्देश सदन में महिलाओं की विद्यमान राजनैतिक स्थिती का अध्ययन करना है। प्रस्तुत अध्ययन के लिए २००४ व २००९ के महाराष्ट्र विधानसभा चूनाव को केंद्रबींदू मानकर महिलाओं की विद्यमान स्थिती का अध्ययन किया गया। प्रस्तुत अध्ययन महिलाओं का राजनैतिक सक्षमीकरण महिला आरक्षण बील के बीना अपर्याप्त है, इस परिकल्पना को ध्यान मे रखकर किया गया है।

२००४ तथा २००९ के महाराष्ट्र विधानसभा चूनावका तुलनात्मक अध्ययन कर पुरुष उम्मीदवार की तुलना में महिला उम्मीदवार तथा दलीय स्तरपर महिलाओं की स्थिती का अध्ययन किया गया।

२००४ विधानसभा चूनाव की स्थिती

लिंगनिहाय आमदारों का वर्गीकरण

अ.क्र.	प्रकार	संख्या	प्रतिशत
१.	महिला	१२	४.१६ %
२.	पुरुष	२७६	९५.८३ %
	एकूण	२८८	१०० %

स्त्रोत- National Election Study (NES) Report . 2004

उपरोक्त सारणीसे यह स्पष्ट होता है, २००४ के विधानसभा चूनाव में कुल २७७ उमेदवारों में कुल आमदारों में महिला आमदारों की संख्या १२ थी तथा पुरुष आमदारों की संख्या २७६ थी। जिसमे पुरुषों का प्रतिशत ९५.८३ % तथा स्त्रीयोंका प्रमाण ४.१६ % था।

महिला आमदारोंका दलनिहाय वर्गीकरण (२००४)

अ.क्र	दल	महिला आमदारोंकी संख्या
१.	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस	०३
२.	राष्ट्रवादी कॉंग्रेस	०५
३.	शिवसेना	०२
४.	भाजपा	०२

स्त्रोत- National Election Study (NES) Report . 2004

उपरोक्त सारणी से यह स्पष्ट होता की २००४ की महराष्ट्र विधानसभा में महिलाओं की कुल संख्या १२ थी। इनमे सबसे अधिक संख्या राष्ट्रवादी कॉंग्रेस की थी। भारतीय जनता पक्ष एवं शिवसेना के प्रत्येकी दो, भारतीय कॉंग्रेस की कुल तीन महिलाएँ आमदार थी।

संकलित तथ्योसे यह स्पष्ट होता है, की २००४ के महाराष्ट्र विधानसभा में महिलाओं का सहभाग अत्यंत नगण्य था। उसमे हिंदू महिलाओं की संख्या सर्वाधिक थी।

२००९ विधानसभा स्थिती

लिंगनिहाय आमदारोंका अध्ययन

अ.क्र.	लिंग	संख्या	प्रतिशत
१.	महिला	११	३.८१
२.	पुरुष	२७७	९६.१९

स्त्रोत- National Election Study (NES) Report . 2009

उपरोक्त सारणीसे यह स्पष्ट होता है की, २००९ के चूनाव में कुल महिलाओं का प्रमाण तथा पुरुष आमदारों का प्रमाण २७७ है। महिला आमदारों का प्रमाण केवल ३.८१ % तथा पुरुष आमदारोंका प्रमाण ९६.१९ % है।

२००९ महिला सदस्योंका दलनिहाय वर्गीकरण

अ.क्र.	पक्ष	चयनित महिलाओंकी संख्या
१.	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस	०५
२.	राष्ट्रवादी कॉंग्रेस	०२
३.	शिवसेना	०१
४.	शेकापा	०१
५.	भाजपा	०२

स्त्रोत - National Election Study (NES) Report . 2009

उपरोक्त सारणीसे यह स्पष्ट होता है की, २००९ के विधानसभा में कुल महिलाओं में से अधिक महिला ०५ भा.रा. कॉंग्रेस के द्वारा, राष्ट्रवादी कॉंग्रेस की दो, भाजपा की ०२ तथा शिवसेना एवं शेकापाके प्रत्येकी एक एक महिला उमेदवार चयनीत हुई है। २००९ के चूनावमे महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना ने प्रथमतः १४३ उम्मेदवार खडे किये। कुल १३ सांसद विजयी हुए किंतु उसमे एक भी महिला उमेदवार चूनके नही आयी।

लोकसभा तथा विधानसभा मे महिलाओंके लिए ३३% आरक्षण विधानसभा के संबध में स्थापीत आयोग ने अपनी रिपोर्ट ९ डिसें. १९९६ मे संसद के समक्ष प्रस्तुत की जिसके अनुरुप प्रस्तावित अधिवेशनमे लोकसभा सदन मे सभी दलोने प्रस्तुत विधेयको बीना किसी शर्त

के अपना अनुमोदन जाहीर किया था। किंतु परोक्ष रुप में जब यह विधेयक सदन के सामने रखा गया तब राजनैतिक दल शब्दोंसे मुखर गये। परिणामतः महिला आरक्षण विधेयक ४ बार सदन में प्रस्तुत होने के पश्चातभी संमत न हो सका। इस संबंध मे दी गयी दलिलें भी दीलचस्प रही। पुरुष राजनैतिक सत्ता का अस्त होने के भय से इस बील को विरोध हो रहा है। इस प्रकारकी प्रतिक्रिया राष्ट्रीय महिला आयोगने दी। अन्य मागसवर्गीय महिलाओंके आरक्षण का मुद्दा उठाकर उमा भारतीने मूल प्रश्नकोही टाल दिया। भारतीय महिलाओंकी कुल स्थिती को देखकर सांसदीय कामकाज उन्हे संभलेगा नहीं ऐसी चर्चा कुछ दलोने की, तथा आरक्षण के कारण संसद में बीबी-बेटीयों की फौज प्रवेश करेंगी, और स्त्रीयों मे विवाद होंगे इस प्रकार का आक्षेप कुछ दल लेने लगे। परिणामतः यह बील २०१३ तक संसदमे बार बार प्रस्तुत होने के बावजूद संमत नही हो पाया। महिला आरक्षण बील पर सर्वसंमती के अभावमे चूनाव आयोगने इस बात पर बल दिया की सभी दलोने दलीय स्तरपर महिलाओं को अधिकाधिक अवसर प्रदान करके उनके राजनैतिक सहभागीत्व को प्रोत्साहन देना चाहिए। किंतु २००४ तथा २००९ के महाराष्ट्र विधानसभा चूनाव एवं महिला सहभाग के अध्ययन से कुछ तथ्य सामने आये.

निष्कर्ष :

१. दलिय स्तरपर महिलाओं को चूनाव तिकिट वितरण में कम अवसर प्रदान होने से सदन में चयनीत महिलाओं का प्रमाण कम है।
२. उपरोक्त दोनों चूनावों में महिलाओं का सहभाग ५ % से अधिक नहीं है। महिला आरक्षण बिल के वादविवाद एवं चर्चा का महिला सहभाग पर विशेष परिणाम नहीं हूआ।
३. विभिन्न राजनैतिक दलों ने महिलाओं का संघटन किया किंतु स्वतंत्र महिला राजनिती को प्रस्तुत करने में राजनितीक दल अक्षम रहे।
४. महिलाओं को अवसर की समानता प्रदान न हो पाई।
५. दलीय मानसिकता के साथ साथ महिलाओं की मानसिकता भी राजनितीक सहभागीता के लिए उत्तरदायी है।
६. महिलाओं के राजनैतिक सहभाग के लिए मतदाताओं का उमेदवार के प्रती लिंगानूपात भेदभाव भी उत्तरदायी है।

२००४ तथा २००९ के महाराष्ट्र विधानसभा चूनाव तथा चयनीत उमेदवारों की स्थिती के अध्ययन से उपरोक्त निष्कर्ष सामने आये है। जो महिला राजनिती सशक्तीकरण की मुख्य समस्या है। इस संबंध में निम्न लिखीत सुझाव है।

सुझाव :

१) राजनितीक दल के स्तर पर महिलाओं को पुरुषों की तरह अवसर एवं समानता प्राप्त होनी चाहिए राजनितीक दलो ने केवल आंदोलन, मोर्चा आदि मौको पर केवल सहानूभूती अथवा भीड इकठ्ठी करने के लिएही महिलाओं का उपयोग न करते हूए विधी नियम निर्माण में भी महिलाओं को समान अवसर प्रदान करना चाहीए।
२) जिस प्रकार पंचायत में आरक्षण देकर महिलाओं का राजनैतिक सशक्तिकरण हूआ है। उसी प्रकार १०८ विधेयक संशोधन कर के महिलाओंका केंद्रीय एवं राज्यस्तरपर सशक्तीकरण होना अनिवार्य है।
३) महिलाओं को अवसर की समानता केवल कागजों में प्रदान करने के बजाय व्यवहारीक धरातल पर प्रदान करनी चहिए उसके लिए जरुरत है समाज, राजनैतिक दल एवं महिलाओं की सोच बदलने की।

संदर्भ सूची :

१) National Election Study (NES) Report . 2004 and 2008
२) पळशीकर सुहास (२००४) ङ्गआगामी दशकातील यक्षप्रश्न: राजकीय लोकप्रीयता आणि आर्थिक सुधारणा यांचा मेळ कसा घालायचा? अनुभव, जुलै, पृ. ८-१५
३) लोकनीती टीम (२००४) : नॅशनल इलेक्शन स्टडी - ॲन इंन्ट्रोडक्शन इकॉनॉमकि अँड पॉलटिकिल वीकली, खंड ३९, क्र. ५१ डिसें. १८; पृष्ठ ५३६३ - ८२
४) पवार, वैशाली - महिलांच्या राजकीय सत्ता संघर्षाचा इतिहास, प्रथम आवृत्ति

****

त्रि-दिवसीय संस्कृत सम्मेलन

विश्व संस्कृत प्रतिष्ठानम्

विदर्भ प्रदेश समिती अमरावती द्वारा संचालित

संस्कृत साहित्य समर्पित

संस्कृतिः संस्कृताश्रिता

स्मरणिका

संस्कृतिः संस्कृताश्रिता

- संपर्क -

डॉ. माणिक पाटील
उत्तरायण, जेल रोड, कॅम्प,
अमरावती. (0721) 2661410

श्रीरंग श्री. हिर्लेकर
२२, न्यू कृष्णार्पण कॉलनी,
अमरावती. 9422111893

email : sammelan2017@gmail.com

2016-17

मनोगत

प्राचार्य डॉ. माणिक पाटील

उपाध्यक्ष

विश्व संस्कृत प्रतिष्ठानम (वाराणसी)

अध्यक्ष – विदर्भ प्रदेश समिती, अमरावती

दिनांक २९, ३० व ३१ जानेवारी २०१७ या कालावधीत विश्व संस्कृत प्रतिष्ठानम् वाराणसीची अमरावती येथील विदर्भ प्रदेश समितीने त्रिदिवसीय संस्कृत संमेलन आयोजीत केले होते. अपेक्षेपेक्षा जास्त यशस्वी झालेल्या संमेलनाविषयी मी हे मनोगत व्यक्त करीत आहे.

गत चौदा वर्षांपासून विदर्भ प्रदेश समिती संस्कृत समिती, संस्कृत प्रचार प्रसाराचे कार्य अमरावती येथे करीत आहे. अनेक वर्षांपासून मनात ईच्छा होती की या प्रादेशिक समितीतील कार्यकारिणी सदस्यांचा केंद्रीय कार्यालयाशी प्रत्यक्ष परिचय व्हावा व त्यासाठी या संस्थेच्या संस्थापक अध्यक्ष काशीनरेश कन्या कृष्णप्रियाजी यांना येथे विदर्भात अमरावतीला बोलवावे. त्यासाठी निमित्त शोधले संस्कृत संमेलनाचे. प्रयोजन हेच होते की या समितीची कार्यशैली, विदर्भवासीयांची आतिथ्यशीलता व एकूणच आजवर केलेल्या कार्याच्या प्रगतीचा आढावा घेता यावा.

मात्र या संमेलनाच्या संयोजनाचे काम सोपे नव्हते. आपण हे करु शकू किंवा नाही या संभ्रमावस्थेत असतांना श्री ज्ञानेश्वर माऊलींच्या ओव्यांनी मला हे धारिष्ट्य करण्याचे सामर्थ्य दिले. ज्ञानेश्वर म्हणतात
''राजहंसाचे चालणे । भूतकी जालिया शहाणे । आणिके काय कोणे चालावेचिना ।।१८.१७।।
दिवटीच्या अंगी थोरी । तरी ते बहुतेज धरी, वानी आपुलिया परी । आणीच की ना'' ।।१८.१७१५।।
असामान्य व्यक्तींप्रमाणेच मनाचा निश्चय जर दृढ असेल तर सामान्य व्यक्तीही ते कार्य करु शकते ही हिंमत यातून मिळाली.

काय ऋणानुबंध आहे कळत नाही पण सुदैवाने काशीच्या राजघराण्याशी माझा संबंध आला. महाराजकुमारींच्या ध्येयधोरणाशी विचारांचे सूर जुळले व कळत-न कळत फक्त कार्यापुरताच नव्हे तर घरगुती संबंध दृढ झाला. ''होवोनी अनिल जो फुलवील फूल असे एका कवीने म्हटले आहे.'' त्याप्रमाणे गुणग्राहक अशा राजकुमारींनी स्वतःच्या गुणांविषयी अनभिज्ञ असलेल्या मला माझ्या सामर्थ्याची जाणीव दिली व विदर्भ प्रदेश समितीची जबाबदारी सोपविली. विदर्भ प्रदेशातील इंद्रपुरी नगरीत त्यांचे प्रथमच आगमन होणार होते. त्या संस्थेच्या निमंत्रणानुसार येथे आल्या. संपूर्ण तीन दिवस वास्तव्य केले. येतांना स्वतः सोबत सामवेद गायकांसह संगीत कलेत निष्णात असा कलावंतांचा संच (एकूण सात लोकांचा) आणला. हे जे परिश्रम त्यांनी केले, त्यामुळे विदर्भवासीय विशेषतः अमरावतीकरांना त्यांच्या निगर्वी व प्रसन्न व्यक्तीमत्वाचा परिचय झाला.

अनुक्रमणिका

क्र.	लेख व लेखकाचे नाव	पान क्र.
१.	शिक्षणात संस्कृतसहित चतुर्भाषासूत्र अनिवार्य व्हावे. (पं. गुलाम दस्तगीर बिराजदार)	१६
२.	संस्कृत धर्मशास्त्रातून होणारे कायदा व न्यायव्यवस्थेचे दर्शन (प्रा. शालिनी उपाध्ये)	१८
३.	वैदिक गणिती शंकराचार्य व वैदिक गणित (प्राचार्य म.ल.नानकर - सेवानिवृत्त)	२२
४.	सुबह होने को है (अभय कुमार पाटील - भा.व.से.)	२६
५.	भ्रष्टाचारासुरसंहारिणी देववाणी (प्राचार्या डॉ. माणिक पाटील)	३०
६.	भूतशुद्धिक्रिया एक अंतस्थ योग प्राणायाम (ममताताई नेताम)	३५
७.	आत्मज्ञान (श्रीरंग श्री.हिर्लेकर)	४१
८.	''ऋषिदयानन्दस्य वेदभाष्यं-संस्कृत साहित्याय वरदानम्'' (पं. सत्यवीर शास्त्री)	४६
९.	संस्कृत स्तोत्र वाङ्मयाचे स्वरुप आणि गेयता (प्रा. डॉ. अनघा जवळीकर)	५०
१०.	प्रज्ञाचक्षू श्री. संत गुलाबराव महाराजांच्या योग प्रभावाच्या अष्टांग योगातील 'यम' (सहा. प्रा. प्रज्ञा वि. इंगळे)	५७
११.	असे हे खरे देवदूत (मधुकर काळे)	६४
१२.	महाराणी अहल्याबाई होळकर (सौ. स्नेहा समीर देशपांडे)	६७
१३.	ऋषिपत्नी अहल्या (डॉ. सौ. विजया जोशी)	६९
१४.	''मांडुक्योपनिषदातील शैक्षणिक मूल्ये : एक शोध (कु. किर्ती मुकुंद पालटकर)	७२

१०

प्रज्ञाचक्षू श्री. संत गुलाबराव महाराजांच्या योग प्रभावाच्या अष्टांग योगातील ‘यम’

सहा. प्रा. प्रज्ञा वि. इंगळे

संस्कृत विभाग

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती

संपूर्ण भारतात विदर्भ ही संतांची पुण्यभूमी म्हणून विख्याात आहे. सुदैवाने गेल्या एका शतकात अशा संत महात्म्यांची संख्या शंभराहुनही अधिक आहे. मात्र दुर्दैवाने त्यांच्या त्यागमय जीवनाचा व प्रेरक वाङ्मयाचा अभ्यास, अनुशीलन व संशोधन अपेक्षेप्रमाणे आजवर झाले नाही. म्हणूनच वैदर्भीय सत्पुरुषांच्या वाङ्मयांचे मुल्यांकन होणे आवश्यक आहे. जागतिक दृष्ट्याही विश्व वंद्य व्हावे असे विविध भाषात विविध विषयावर श्रेष्ठ दर्जाची ग्रंथ निर्मिती केलेले एक महापुरुष अमरावती महानगराच्या मातीतच जन्मले आहेत ते म्हणजे समन्वयाचार्य श्री गुलाबराव महाराज. आपल्या साहित्याव्दारा समाजाचे मार्गदर्शन करणारे संत अभ्यस्त संतांच्या वर्गवारीत येतात. या वर्गवारीतील संतांची श्रेणी ही सर्वश्रेष्ठ मानावी लागेल अशा संतांची संख्या संतनामावलीत अत्यंत मोजकी आहे. त्यातील हे गुलाबराव महाराज.

श्री. गुलाबराव महाराज या विसाव्या शतकातील एक अलौकिक विभूती त्यांचा काळ अव्वल इंग्रजी गुलामगिरीचा त्यांचा जन्म ६ जुलै १८८१ ला लोणी टाकळी येथे झाला. महाराजांचे जीवन म्हणजे ईश्वरी चमत्कार कारण त्यांचा अत्यंत सामान्य अश्या शेतमजुरांच्या कुटुंबातला जिथे भाषेचे साधे संस्कार सुध्दा झालेला नव्हता. परंतु लहानपणीच त्यांच्यावर एक संकट आले ते म्हणजे जन्मानंतर काही महिन्यातच आलेले पुर्ण अंधत्व, लहानपणी आई गेलेली, अशी विपरित परिस्थिती असतांना चमत्कार असा की, इतरांच्या मदतीने गुलाबरावांनी अनेक शास्त्र ग्रंथांचे एकपाठी अध्ययन व मनन केलेले.त्यावर समन्वयात्मक भाष्य केले. वेद, वेदान्त, आयुर्वेद, संगीतवादी. कला, काव्यशास्त्र, भक्तिप्रकार इ. असंख्य विषय अभ्यासले.

देशी विदेशी प्रमेयांचा व मतांचा अभ्यास करुन खंडनात्मक व सामन्वयाचे सिध्दांत मांडले केवळ ३४ वर्षाच्या आयुष्यात विविध विषयांवरील मुलगामी सिध्दांत सांगणाऱ्या १३४ ग्रंथांची रचना केली. ती देखील संस्कृत, हिंदी, मराठी, ब्रजभाषेतील काही ग्रंथरचना केली आहे.

श्री. गुलाबराव महाराजांचे संस्कृतचे कार्य हे साहित्यिक दृष्ट्या तसेच सांस्कृतिक दृष्ट्याही अपार मोलाचे आहे. १३० ग्रंथ संपदापैकी ३१ ग्रंथ संस्कृतमध्ये आहेत. त्यात १० पत्रसंग्रह आहे. त्यात सूत्रग्रंथ १०, भक्तिग्रंथ ८, भाष्यग्रंथ ८ आणि अन्य रचना ९ आहेत. अंतर्विज्ञानसंहिता, समसूत्री, दुर्गोत्सव, काव्यसूत्र संहीता, शिशुबोध व्याकरण, एकादशी निर्णय, श्रीधरोच्छिदृष्टि, षटपदध्वनी, ऋग्वेदटिपण्णी, बालवासिष्ठ्म्, शास्त्रसमन्वय, आगमदीपिका, युक्तितत्वानुशासनम्, तत्वबोध, भक्तितत्वविवेक, प्रियप्रेमोन्माद गोविंदानंद सुधा, गानसोपान, मानस आयुर्वेद, संप्रदाय कुसुममधु, कांताकांतापुष्पवाक्यम्, या त्यांच्या संस्कृत रचना परंतु मराठी व हिंदी रचनांमध्येही संस्कृत शास्त्रांचा व संस्कृत

श्लोकांचा मोठा प्रमाणात अंतर्भाव आहे. थोडक्यात पूज्य गुलाबराव महाराजांचे साहित्य हे संस्कृतमय आहे असे म्हंटले

तर वावगे होणार नाही.त्यांच्या संस्कृत पत्रांचे वैशिष्ट असे की त्यांची पत्रे ही पद्यात आहे– पत्रातून मातृपितृभक्ती हा

विषय आलेला आहे. रससिद्धांन्त, वेदान्त पत्रामध्ये आलेला आहे. स्वधर्म, ज्ञान आले आहे अन् वैराग्यदेखील आहे.

सामान्यांच्या पत्रात हे विषय डोकावत सुध्दा नाहीत. पण, असे विषय त्यांनी घेतले यात त्यांची असामान्यता दिसते.

महाराजांच्या अमर ग्रंथसंपदेतील एक लेणे म्हणजे योग प्रभाव हा शास्त्रीय ग्रंथ होय.

योगाची व्याख्या :

चित्तवृत्तीचा निरोध करणे म्हणजे 'योग' ('योगः चित्तवृत्तिनिरोधः।') योग या शब्दाचा उपनिषदातील अर्थ व

योगदर्शनातील अर्थ हे दोन्ही भिन्न स्वरुपाचे आहेत.

जीवाचे शिवाशी वा आत्म्याचे ब्रम्हाशी ऐक्य म्हणजे योग असा अर्थ उपनिषदामध्ये आहे. तर योगदर्शनामध्ये

चित्तापासून वृत्तीचा निरोध, चित्त व वृत्ती ह्यांचा संबंध तोडणे असा अर्थ आहे. उपनिषदांमध्ये योग म्हणजे मिलन वा ऐक्य

आणि योगदर्शनामध्ये योग म्हणजे वियोग होय.

मुख्य विषय :

योगदर्शनाचा मुळ ग्रंथ पातंजल सूत्र किंवा योगशास्त्र हे होय. पातंजल सूत्र चार पदामध्ये विभक्त आहे. प्रथम

पाद 'समाधी पाद' म्हणून ओळखले जाते. यात मुख्यत्वे करुन योगाचे स्वरुप, उद्देश्य आणि लक्षण, चित्त वृत्तिनिरोधावर

उपाय तसेच वेगवेगळ्या प्रकाराच्या योगाचे विवेचन केले आहे.

दुसरा पाद 'साधना पाद' होय ह्यात विशेष रुपाने क्रिया योग, क्लेश, कर्मफल आणि दुःखादी चतुष्ट्य् इत्यादी

विषयाची मांडणी केली आहे. तिसरा पाद 'विभूति –पाद' म्हणून परिचीत आहे ह्यात योगाच्या आंतरिक अवस्था तथा

योगाभ्यास जनित सिध्दी यांचे वर्णन आहे. शेवट चौथा पाद 'कैवल्य–पाद' होय. यात मुक्तिच्या स्वरुपाचे विवेचन

केले आहे.

पतंजली यांनी लिहिलेल्या या मुळ ग्रंथाला अनुसरुन भाष्य ग्रंथाची सुध्दा व्यासांनी लिहिले आहे ते

'व्यासाभ्यास'म्हणून प्रसिध्द आहे जे 'योगभाष्य' या नावाने सुध्दा ओळखले जाते.

वर नमुद केलेल्या 'भगवान पतंजली' यांना गुलाबराव महाराज यांनी योगदर्शनाच्या संदर्भात सर्वतोपरी प्रमाण

म्हणून स्विकारले आहे. तसेच ते योगसूत्रकार पतंजली मुनी ह्यांना अनंत शेषनागाचा अवतार म्हणून सुध्दा मान्यता

देतात. कारण महाराज म्हणतात की– 'भगवान् शेषांनीच पतंजलीरुपाने अवतार घेऊन योगशास्त्राची सूत्रबध्द मांडणी

केली आहे असे ते स्पष्ट करतात. इतरत्र जे शेषाचे अवतार आहे ते सर्व परमग्राह्य मानून महाराजांनी ग्रहण केले आहे.

आणि त्या सर्व अवतारात दोषापनयनाचे कार्यसमान आहे हे सुसुत्रता दाखवून दिले आहे ते अशा प्रकारे.

योगेन चित्तस्य, पदेन वाचा, मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।

याद्यपाकरोत्त प्रवरं मुनींनां पतंजली प्रात्र्जलिंमानतोस्मि।।

ासे म्हंटले अर्थात– योग, वैद्यक, व्याकरण, नीती, दास्य व बंधुप्रेम यातील मनुष्याचे मनोदोष, शरीर दोष, वाणीदोष वगैरे

ृभक्ती हा दूर करण्यासाठी भगवान् शेषांनीच निरनिराळे अवतार घेतले असे पुराणात मांडलेले मत महाराजांनी पूर्णपणे शिरोधार्य

ख्रील आहे. म्हणून स्विकारले आहे.

ाता दिसते. योग दर्शनात पतंजलीनी अवतार घेऊन भगवान शेषांनीच योगाच्या साह्याने मनाचे दोष नाहीसे करण्याचा मार्ग प्रकट केला तेच हे योगदर्शन होय. मर्त्य अशा पाचभौतिक देहाच्या साह्याने परमेश्वराची प्राप्ती कशी करावी हेच या योगदर्शनाने अज्ञानी जीवांना शिकविले आहे.

ातील अर्थ व ग्रंथ– अशा प्रकारच्या या योगदर्शनाला सर्वतोपरी मानून त्याचे चिंतन, मनन करुन आपल्या दिव्यशक्तीने महाराजांनी एकूण आठ ग्रंथांची निर्मिती केली आहे. त्यातयोगप्रभाव, निदिध्यासन प्रकाश, ध्यानयोगदिवाकर, हिरण्ययोग,

योगदर्शनामध्ये योगांगयमलक्षण, कूंडलिनी जगदंबा, व सोपानसिध्दी हे आठ ग्रंथ रचले एवढेच नसून त्यांनी लिहिल्या अन्य ग्रंथांतून

ा मिलन वा ऐक्य सुध्दा योगदर्शनाचे लेखन पाहावयास मिळते त्यात साधुबोध, संप्रदाय सुरतरु, व ताईंना ११पत्रे यात योगसंबंधी नवीन माहिती आणि योगातील असंख्य नवीन प्रक्रिया महाराजांनी रचलेल्या आहेत. तसेच भगवद् गीतेच्या सहाव्या अध्यायाचे सुध्दा विवेचन करुन मत मांडले आहे.

वेभक्त आहे. प्रथम महाराज योगदर्शनावर प्रकाश टाकतांना वाचकांसमोर आपले मत व्यक्त करतांना म्हणतात की, योगाव्दारे

चित्त वृत्तिनिरोधावरकिंवा योगाभ्यासाव्दारे मनुष्य हा चरम मोक्ष प्राप्ती करु शकतो. पण मनुष्याचे मन चंचल असल्या कारणाने हा योग

ाहज प्राप्त होणे नाही तरीही महाराज ह्या दर्शनाबाबत सांगतांना म्हणतात की मोक्ष प्राप्ती करण्यासाठी योगसाधनेत

व्रादी चतुष्ट्य् इत्यादिथम मनुष्याचे समाधीपाद आधी प्राप्त करावा त्यानंतर साधनापाद प्राप्त करावा असे म्हणणे आहे. परंतु योगशास्त्राच्या

ांतरिक अवस्था तथयमानुसार किंवा भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायानुसार साधनापाद अर्थात आधी साधना करुनच मग समाधीपर्यंत

ाया स्वरुपाचे विवेचहचावे असे सांगितले आहे. नियम हाच आहे परंतु वर नमुद केल्याप्रमाणे गुलाबराव महाराजांचे व गीतेचे मत यात

रोधाभास पाहायला मिळतो. पण या विरोधाभासाला महाराजांनी दुर करुन त्यात समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला

सांनी लिहिले आहे हे. ह्यात अर्थक्रमाप्रमाणे पाहिले असता आधी साधना व नंतर फलरुप समाधी हाच क्रम बरोबर आहे. गीता ही भगवद्

ाी असल्यामुळे योगशास्त्र हे मुळ सूत्ररुप आहे आणि पतंजलीच्या सुत्रावरील भाष्यकारांनी देखील आधी साधन करुन

संदर्भात सर्वतोपरी प्रथ फल प्राप्त करावे हाच क्रम स्विकारला आहे. पतंजली मुनीच्या योगसूत्रावर भाष्यकारांनी सुध्दा आधी समाधीपाद

तार म्हणून सुध्दा मानीतला त्याचे कारण स्पष्ट करण्यासाठी महाराज म्हणतात –

गशास्त्राची सूत्रबध्द मां

समाधी पादाहुना जो समाधि साधु शके आपण।

हाराजांनी ग्रहण केले

त्यासाठी नाही निरुपणा साधनादीचे।।३।।

ते अशा प्रकारे. ावीव्दारे महाराज तीन पध्दतीनुसार साधकाला समजविण्याचा प्रयत्न करतांना म्हणतात की, मनुष्याचे मन हे असल्याकारणाने जो व्यक्ती समाधी प्राप्त करु इच्छितो त्याने कश्यापध्दतीने करावे हे पुढे स्पष्ट केले आहे.

महाराज म्हणतात 'मनस्थिर केले तरी कार्य होते. म्हणूनच मन स्थिर करण्याचे उपाय समाधी पादात सांगितले

आहे. पण तरीही व्यक्तीपरत्वे ते वेगवेगळ्या प्रकारे पाहिल्या जाते.

जसे- ज्या साधकाचे मन एकाग्र चित्तेकडेच्या जवळून आहे त्याने साधनापादावरुन अभ्यास न करता समाधीपदावरुन अभ्यास करावा व आपले कवच प्राप्त करावे. तसेच त्याचे मन चंचल आहे त्याने साधनापादावरुन अभ्यास करावा.

त्याचप्रमाणे अत्यंत कडक वैराग्य त्याचे आहे ज्याचे मन विषयाकडे धावतच नाही. अशा एकाग्र भूमिकेच्या जवळ गेलेल्या साधकाने केवळ मन स्थिर केले तरी तो समाधीसंपन्न होतो. त्यांनी समाधी पादाचे श्रवण करावे पण या उलटपक्षी जो साधक विषयासक्त आहे त्यांनी साधनापादामध्ये ज्या काही यमनियमादि अष्टांग योग सांगितला आहे त्याने तो अगदी सुरवातीपासून आचरण करुन त्याचा अभ्यास करुन मगच क्रमाक्रमाने आपली उन्नती करुन घ्यावी व शेवटी समाधीपर्यंत पोहचावे कारण म्हंटले आहे की,

''आत्मा वा रे द्रष्ट्व्य: श्रोतव्य: मन्तव्य: निदिध्यासितव्य:।।

भगवान पतंजलींनी योगशास्त्राचे संपूर्ण विवेचन सूत्ररुपाने केलेले आहे. एकंदर १९५ सूत्रे असून त्याचे ४ पाद (विभाग) विभागून योगशास्त्राचे सूत्रार्थरुपाने विवेचन केले आहे.हे चार पाद अनुक्रमे १) समाधिपाद-सूत्रे ५१ २) साधनापाद सूत्रे ५५ ३) विभूती पाद सूत्रे ५६ आणि ४) कैवल्यपाद सूत्रे ३३ याप्रमाणे आहेत. पातंजल योगदर्शनशास्त्र हा योगविषयक अनमोल असा ग्रंथ आहे. योगाची एकूण आठ अंगे आहेत म्हणूनच याला अष्टांग योग असेही म्हणतात.

१) यम २) नियम ३) आसन ४) प्राणायम ५) प्रत्याहार ६) धारणा ७) ध्यान ८) समाधि

१) यम- अहिंसा, सत्य, अस्त्येय (चोरी न करणे), ब्रम्हचर्य आणि अपरिग्रह (दान न घेणे) हे ५ यम आहेत.

२) नियम-शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय आणि ईश्वर प्रणिधान अथवा ईश्वराला आत्मसमर्पण हे ५ नियम आहेत.

३) आसन- यम, नियमांचे पालन केल्यानंतर आसनाचा क्रम लागतो. आसन म्हणजे शरीराची स्थिरता-पद्मासन , वज्रासन, भुजंगासन, वृक्षासन, सर्वांगासन, आदिंच्या अभ्यासाने आसन सिध्द होवून शरीराला लवचिकता प्राप्त करुन घेता येते.

४) प्राणायाम- प्राणाचा संयम करणे-पूरक, कूंभक, रेचक याव्दारे प्राणावर नियंत्रण करणे म्हणजे प्राणायाम.

५) प्रत्याहार- मनाची विषयाकडची धाव थोपवून त्याला अंतर्मुख करण्याला प्रत्याहार असे म्हणतात.

६) धारणा- धारणा म्हणजे एकाग्रता.

७) ध्यान- मनाची एकाग्रता साधली म्हणजे पुढे आपोआपच ध्यानाची क्रिया सुरु होते.

८) समाधी- समाधी म्हणजे ज्ञानातील अवस्था

या अष्टांग योगाची साधना करुन साधकाला समाधीपर्यंत पोहोचता येते. ईश्वरदर्शन त्याला घडू शकते. ही निर्गुण भक्ति आहे आणि मूर्तीमध्ये ईश्वर पाहून त्यामध्ये तल्लीन होणे- त्याची पूजा करणे ही सगुण भक्ति आहे.

साधकाला योगाचा अधिकारी व्हायचा असेल तर त्याने महाराजांनी सांगितलेल्या 'यम' या अष्टांग योगातील

पहिल्या योगाचा स्विकार करुनच अधिकार प्राप्त करण्यास सुरवात करावी असे सांगितले आहे ते पुढीलप्रमाणे-

'यम' याठिकाणी एकुण १० लक्षणे नमुद केली आहे.

१) अहिंसा २) सत्य ३) अचौर्य ४) आर्जव ५) क्षमा ६) धृति

७) शौच ८) ब्रह्मचर्य ९) मिताहार १०) दीनजनावर दया.

ह्या सर्वांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे महाराज करतात-

१) अहिंसा:- 'अहिंसा परमोधर्म।' या उक्तीप्रमाणे कायेने, वाचेने, अथवा मनाने जो कधीही दुसऱ्यास पीडा देत नाही व सर्वांवर प्रेमदृष्टी ठेवतो त्यास अहिंसा म्हणतात. ही साधली म्हणजे सर्व व्याघ्रादी प्राणी क्रुर राहते नाहीत म्हणून

- कायेने कोणास त्रास देवू नये
- वाईट शब्दाने केव्हाही कोणास दुखवू नये
- मनाने कोणत्याही सजीव-निर्जीव प्राण्याविषयी नुकसान चिंतु नये.

२) सत्य: प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहिलेले किंवा पंडित जनांनी सांगितलेले तेच बोलावे. दुसरे भलतेच काही बोलु नये.सत्य जे बोलावे ते सर्वांस प्रिय असावे. जे कोणास अप्रिय असेल व ज्याने कोणाचे मन दुखेल असे सत्य बोलु नये. असे बोललेच तर दुसऱ्याचे मन दुखल्यामुळे हिंसा घडते मग अहिंसा कोठे राहिली? म्हणूनच प्रिय जे असेल तेच बोलावे.

तसेच प्रिय असले तरी खोटे बोलु नये. अशा पध्दतीचा सत्यधर्म साधला म्हणजे वाचासिध्दी होते न साधल्यास नाश होतो.

३) अचौर्य :- कायेने, मनाने, वाचेने सर्वथा परद्रव्याचा त्याग करणे याला अचौर्य असे म्हणतात.

- कायेने कोणाचे द्रव्य बळेच हरण करु नये.
- वाचेने कोणालाही मागू नये
- मनाने ते उत्तम आहे म्हणून ते मिळाले पाहिजे असे चिंतू नये.

हा अचौर्यधर्म पूर्ण साधला म्हणजे पृथ्वीतील निधाने रात्री फिरावयास निघाली म्हणजे दृष्टीस पडतात व त्यातील कित्येक शरण येऊ पाहतात. परंतु योगियाने तेथे दृष्टि देऊ नये व कदाचित दृष्टी दिली तरी मागचे व पुढचे सर्व सुकृत नाश पावून योग सिध्दीही होत नाही.

४) आर्जव :-कायावाचा मनाने नित्य श्रीगुरुसेवा करुन योग विचारावा. त्यात काही सिध्दी दिसो की न दिसो परंतु अभ्यास सोडु नये. सिध्दीची तातडी झाली तर वासना वाढल्यामुळे जन्ममरण भोगावे लागतात व योग सिध्दी होत नाही. तुकाराम महाराज म्हणतात-

''तुका म्हणे नाही चालत तातडी।

प्राप्त काळ घडी आल्याविण।

असे असतांही साधकाने अभ्यास सोडु नये.

५) क्षमा :- कोणी प्रिय बोलो अथवा अप्रिय बोलो, दंड मारो अथवा मान करो, चंदन लावो अथवा नर्क टाको परंतु ते सहन करुन घ्यावे. इतकेच नव्हे तर मनाने देखील त्याचे नुकसान चिंतु नये.

वरवर सहन केले आणि मनाने नुकसान चिंतीले तर पूर्वी सांगितलेले अहिंसेचा भंग होईल. योगसिध्दीच होणार नाही. म्हणून क्षमा साधता आली तर मानवाचे त्रिभुवनात कोणी शत्रु राहत नाही. अर्थात क्षमा ही निर्बलाचे बल होय. आणि बलवंतास त्रिभुवनावर छाप ठेवणारे मोठे भुषण होय.

क्षमाचे सुभाषित :

६) धृति: मागे जी लक्षणे सांगितली त्यात जे दु:ख आहे ते सर्व सहन करुन, न घाबरता मोठ्या धैर्याने अभ्यासाचा एक एक पाय पुढे टाकणे याला धृति म्हणतात, ही पूर्ण साधली म्हणजे योगी एकाच जन्मात योगाची पूर्णत: करण्यास महासमर्थ होतो.

७) शौच : शौच या शब्दाचा अर्थ शुध्दता आहे. ती शुध्दता दोन प्रकाराची आहे. बाह्य शुध्दता व अंतर शुध्दता त्यात मातीने आणि पाण्याने अथवा भस्माने जी देहाची शुद्दि ती बाह्य शुध्दी होय. आणि मनातील सर्व कृत्रिम भाव काढून टाकणे व वाईट वासनेचा त्याग करणे ही आंतर शुद्दी होय. ही साधली म्हणजे योगी पातकापासून मुक्त होतो.

८) ब्रहमचर्य :- कायेने, वाचेने व मनाने जागृती, स्वप्न, सुषप्ति इ. सर्व अवस्थेमध्ये सर्वच मैथुनाचा त्याग करणे याला ब्रहमचर्य असे म्हणतात. मैथून आठ प्रकाराचा आहे.

१) स्त्रीच्या स्वरुपाचा विचार करणे

२) पूर्वी पाहिलेल्या स्त्रीची आठवण करणे

३) तिचेच नाव मुखाने घेणे

४) लोकाजवळ कीर्ति सांगणे

५) स्त्रीस पाहुन गालात गालात हसणे गोष्टी सांगणारे

६) मनामध्ये स्त्रीभोगाची इच्छा करणे

७) भोग केलाच पाहिजे असा निश्चय करणे

८) प्रत्यक्ष जाऊन स्त्रीसंभोग करणे.

ह्या आठही प्रकारच्या मैथुनाचा त्याग करणे यत्न नाव ब्रहमचर्य म्हणून ब्रम्हचारी पुरुषाने स्त्रीपासून दुर असावे. हे ब्रहमचर्य साधले म्हणजे सर्व मुनी येऊन आशीर्वाद देतात व योगाभ्यास सांगतात. ब्रहमचर्यासारखे दुसरे तप नाही.

९) मिताहार :- आहार करावयाचा तो नियमाने करावा. वाईट, कडक, असा आहार असू नये. केवळ स्निग्ध, मधुर, पुष्टीकर व बुध्दीवर्धक असा आहार घ्यावा. तोही नियमीत शास्त्रामध्ये असे सांगितले आहे.

- सन्यासाने आठ ग्रास घ्यावे.
- वानप्रस्थाश्रमी असणाऱ्याने सोळा ग्रास घ्यावेत.
- गृहस्थाश्रमी असणाऱ्याने बत्तीस ग्रास घ्यावेत.

योगामध्ये ब्रहमचर्य साधावे लागते म्हणून येथे आपण चोविसच ग्रहण करु त्याहुन योग्याने अधिक भोजन करु नये.

मिताहार साधला असता सर्व पित्त, वात, कफादी व्याधी नाश पावतात व योगाभ्यासाची शक्ती येते.

१०) दया :-सर्वभूती दया असावी कोणाचाही व्देष नसावा तसेच महासंकटापासून शत्रुलाही सोडवावे. मग तो आपला नाश करो वा न करो ही भूतदया साधली म्हणजे ईश्वरानुग्रह झाला.

- दानाहुन दया विशेष आहे.
- दयेच्या ठिकाणी जाति वर्ण पाहु नये. लहान मोठा पाहु नये.

ज्याप्रमाणे गंगेवर गाय व व्याघ्र दोघेही जातात व त्या दोघांचीही गंगा सारखीच तृप्ति करीते. त्याप्रमाणेच सर्वभूती समान दया असावी. हीच दया ज्ञानमार्गातही सांगितली आहे परंतु कर्माचा, ज्ञानाशी वयोगाशी विरोध आहे परंतु दयेचा विरोध नाही. अर्थात दया ही श्रेष्ठ आहे. दयेपेक्षा श्रेष्ठ धर्म नाही दया हीच साधारण लोकास समाधी आहे. ''सर्व भूतेषु दया ब्रह्म। एतद् ब्रह्मलक्षणम्।''असे श्रुतीचे वचन होय.

सगुण निर्गुण दोन्ही ज्याची अंगे।
तोची आम्हासंगे क्रीडा करी।।

सर्व सामान्य माणसाला अष्टांग योगाचा अभ्यास करुन मनाला एकाग्र करणे हे अतिशय कठीण कार्य आहे असे श्री. गुलाबराव महाराज म्हणतात. भगवान पतंजलींच्या १९५ सूत्रांचा अर्थ महाराजांनी आपल्या योग प्रभाव ग्रंथामध्ये (योगप्रभाव खंड १ व खंड २) विविध दृष्टांत देवून विस्तृत टिपण्णी देवून स्पष्ट केले आहे. पतंजल सूत्र व त्याचा अर्थ महाराजांनी विशद केला आहे आणि तो अर्थ सामान्य भक्तांना कळावा या दृष्टीने प्रत्येक सूत्रासाठी विविध प्रपंचातील उदाहरणे, संतांचे अभंग, ज्ञानेश्वरीतील ओव्या यांचे दृष्टांत दिले आहे. वास्तविक पाहता पातंजल योगदर्शन शास्त्र हा अतिशय कठिण ग्रंथ सामान्य माणसाच्या आवाक्या बाहेरचा आणि उच्चविभूषित लोकांनाही सहज गत्या न समजणारा असा ग्रंथ आहे हा ग्रंथ वाचतांना वाचकाची कसोटी लागते. परंतु गुलाबराव महाराजांनी भगवान पतंजलीच्या योगसूत्राचे विवेचन अत्यंत तार्किक, विज्ञान निष्ठ , आणि सोप्या भाषेत साधकाला पटवून देण्याचे कार्य योगप्रभाव ग्रंथांच्या माध्यमातून केले आहे.

अंतिम निष्कर्ष : प्रस्तूत शोध निबंधातून अंतिम निष्कर्ष असा निघतो कि, अष्टांग योगातील यम या अंगातील पाच नियम मनुष्याने आपल्या जीवनात योगाच्या द्वारे आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला तर कदाचीत समाधी पर्यंतच्या पायरी पर्यंत पोहचण्यास निश्चितच मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१) भक्तीपुष्प स्मरणिका, गुलाबराव महाराज भक्तिधाम

२) योग प्रभाव – प्रकाशक श्री गुलाबराव महाराज सर्वोदय ट्रस्ट आळंदी

३) पतंजलि योग दर्शन – प्रकाशक भगवान कुलकर्णी प्रकाशन नंदिनी संतोष हाबोळी, सिंहगड रोड पुणे

* * * * *

११

असे हे खरे देवदूत

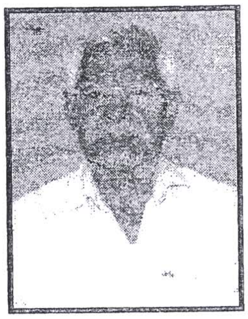

अशी माणसे असती जे दुसऱ्यांसाठी जगती
मृत्यूनंतर स्वये निरन्तर कीर्तिरुपाने उरती ।।धृ।।

परमार्थ असे हा धर्म तयांचा ध्यास तया जग उद्धरण्याचा
स्वये हलाहल प्राशन करती अमृत दुसऱ्या देती..

परदुःखी जन कोणी दिसता धावुन जाती त्यांच्या करिता
सर्वस्वाचा त्याग करोनि जनसेवा करती..

नितान्त रमति सेवेमाजी दुःखातहि ते असति राजी
निराश्रीतांचे सखे सोबती होवून जीवन जगती..

सदैव चिंतन उपकारांचे वृक्षासंम हे जीवन त्यांचे
घाव घालती त्यानाहि ते फलछाया देती..

निज सौख्याची नसते पर्वा सेवारुपे सुखवी सर्वा
दुःखी जनांच्या शीरावरती छत्रकृपेचे धरती..

– श्री मधुकर काळे

बृहन्महाराष्ट्र प्राच्यविद्या परिषद्

अकरावे अधिवेशन

१० ते १२ डिसेंबर २०१५

आयोजक

शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था

अमरावती

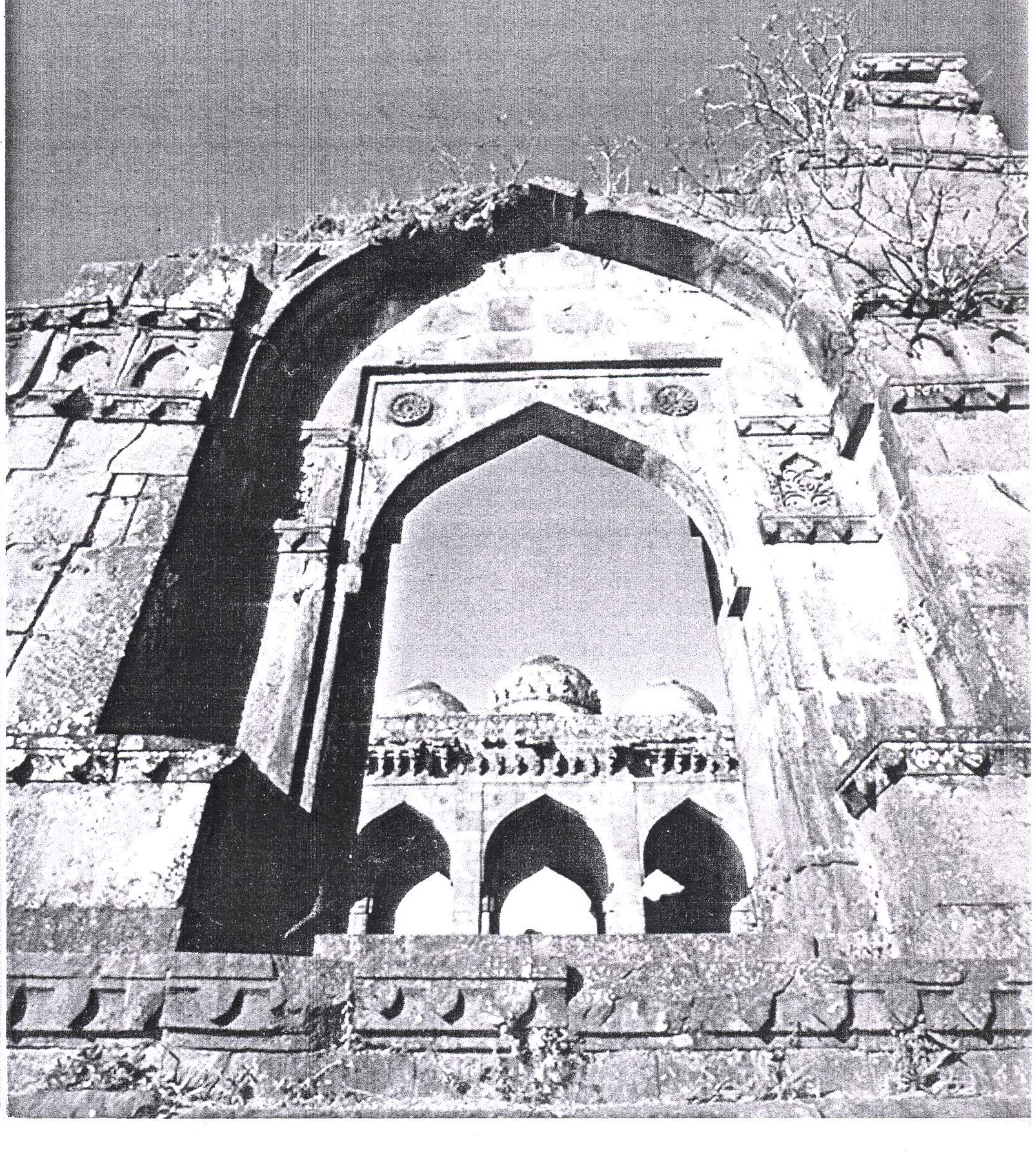

'अयोगवाह' – वर्णमालेतील स्थान आणि भाषेतील वापर
देशपांडे प्रज्ञा

निरुक्त-२.१४-द्वारे सूर्यवाचक शब्दांचा अभ्यास
देशमुख कल्पना

आचार्य पूज्यपादकृत जैनेन्द्र व्याकरणाचे महत्त्व आणि योगदान
दोशी लीना

Current trends in sentence parsing with reference to Indian languages
परांजपे जाई

भट्टोजी आणि नव्यन्याय
पेंडसे अजय

'क्ष', 'क', 'श्च' – यांबद्दल ...
भिडे मनोहर

'र'प्रत्याहारविचार
रावल अंकित

'भीमायनम्' महाकाव्यातील वृत्तांचा अभ्यास
वाघमारे सुनोदकुमार

'Stotrasamuccaya': A linguistic and metrical study of devotional writings
सावरकर हर्षदा

विभाग ३ – अभिजात साहित्य
अध्यक्ष – डॉ. ल. का. मोहरीर

कवी कालिदासाच्या साहित्यातील वनश्रीचे वर्णन
इंगळे प्रज्ञा

'सासनवंस' या ग्रंथाची भाषाशैली
करडक विद्या

'लोकमान्यालंकार' – टिळकचरित्राधारित काव्यालंकारातील निवडक अलंकारांचे अध्ययन
काळे मृदुला

प्रज्ञाभारती डॉ. श्री. भा. वर्णेकरांच्या शतककाव्यातील व्यक्तिचित्रणे
कुकडकर प्राजक्ता

मेघदूतातील सोयरी वृक्षवल्ली
कुलकर्णी कल्याणी

नायिकेच्या सखीचे संस्कृत साहित्यातील स्थान
कुलकर्णी रेवती

Empowerment of woman in Pāli literature
कोलारकर राजश्री

'इन्दिरागान्धीचरितम्' – आधुनिकतम ऐतिहासिक महाकाव्य
खासनीस प्रज्ञा

Influence of Devīmāhātmya on Swātī Tirunāl's Navarātri Kṛtis
चारी कनकवल्ली

विभाग ३

अभिजात साहित्य

अध्यक्ष

डॉ. ल. का. मोहरीर

कवी कालिदासाच्या साहित्यातील वनश्रीचे वर्णन

इंगळे प्रज्ञा

संस्कृत भाषा ही सर्वविषयाने समृद्ध आहे. जसे विमानविद्या, वैद्यकीय क्षेत्र, वास्तुकला किंवा आजच्या युगात भेडसावत असलेल्या पर्यावरणाचा विषय असो. अशा अनेक प्रश्नांवर तोडगा या साहित्यातच मिळेल व त्याचे महत्त्वसुद्धा हे साहित्य पटवून देते.

कालिदासाच्या काव्यात वनश्रीची अर्थात वृक्षांची, लतांची ओळख आपल्याला होताना दिसते जी आरोग्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. म्हणून या साहित्यातील निवडक वृक्षांची, लतांची ओळख निबंधात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आम्रवृक्ष, एरण्ड, कदम्ब, कमल, काश, कुटज, कुंद, कुरबक, केतकी, कुसुम्भ, ताल, नवमालिका, दारु, पलाश, बकुल, मधुक, माधवी, मालती, शिरीष, वेळु, शेफालिका इत्यादींचे वर्णन मालविकाग्निमित्रम्, मेघदूत, ऋतुसंहार, अभिज्ञानशाकुंतलम् यांतून आणि इतर अनेक कवींच्या साहित्यातून या निबंधात केलेले असेल.

'सासनवंस' या ग्रंथाची भाषाशैली

करडक विद्या

सासनवंस या ग्रंथाची निर्मिती इ.स.च्या १९व्या शतकात ब्रह्मदेशात झाली. पञ्ञासामी थेर हे या ग्रंथाचे लेखक होत.

बुद्धशासनासंबंधीची परंपरा जपणे हा त्या ग्रंथाच्या रचनेमागचा उद्देश होता. ब्रह्मदेशातील धम्माचा इतिहास पाली भाषेत गद्य आणि पद्यात कलात्मक रीतीने मांडण्याचा प्रयत्न या ग्रंथात करण्यात आलेला आहे.

या ग्रंथाचा परिचय करून देणे हा या निबंधाचा उद्देश आहे.

बृहन्महाराष्ट्र प्राच्यविद्या परिषद्

तेरावे अधिवेशन, २ ते ४ फेब्रुवारी २०१९

आयोजक

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे

विलिंग्डन महाविद्यालय, सांगली - ४१६४१६

निबंधवाचनक्रम, निबंधसारांश आणि सदस्यसूची

३ :: अभिजात साहित्य विभाग

आराध्य गौरव	Psychology Reflected in Story Literature: Special Reference to Panchatantra
आहेर शिवानी	Psychological Analysis of Selected Stories from Panchatantra
इंगळे प्रज्ञा	संस्कृत नाटकातील अमात्य – एक अध्ययन
करंजिया रूसी	Anathapindika
कांबळे करुणा	Kalāma Sutta: An Analytical Study
कांबळे जयपाल	Anuruddha Thera: Person and Spiritual Progress
कांबळे शिवाजी	सिवली थेर
कावा मिरिता	Study of Sabbasava Sutta
खरे अम्बरीष	बाणभट्टाची कादम्बरी आणि बृहत्कथा-परंपरेतील सुमना राजाची कथा
गमरे वनिता	मेत्ता भावना
गोडघाटे शेखर	Talaputa Thera
गोसावी तेजस्विनी	थेरी पटाचारा

their cognitive ability. For example: In the story Brahmini Nakula Katha: Brahmini's stereotypical thinking and discriminating behaviour is analysed. In today's world people differentiate on the basis of caste and make certain assumptions without knowing actual purpose.

According to practical application in day to day life Psychology helps a lot in dealing with prejudice, stereotypes, the way people conform and discriminate. Further in my research it is found out that Panchatantra is one of the most illustrative yet being precise with a touch of humour, their stories helped dealing with such psychological issues.

* * *

संस्कृत नाटकातील अमात्य – एक अध्ययन

प्रज्ञा वि. इंगळे

नाटक म्हटले की, आपण नायक-नायिका कोण? आणि कथावस्तू काय? याचकडे विशेष लक्ष देतो. पण नाटकात इतरही महत्त्वाची पात्रे असतात त्यातील अष्टप्रधान मंडळातील राजाचा अमात्य हा एक. त्याच्यामुळे राजाचा राज्यकारभार सुरळीत चालतो. यालाच अनुसरून प्रस्तुत शोधनिबंधात काही निवडक नाटकांतील प्रसिद्ध अमात्याचे नाटकातील महत्त्व विशद केले जाईल. हे पात्र जर नाटकात नसते तर आज अनेक नाटकांची कीर्ती कदाचित् आपल्यापर्यंत पोहोचली नसती आणि अमात्याची बाजूही समजली नसती. प्रस्तुत शोधनिबंधात अमात्याची माहिती, नाटकातील महत्त्व विशद होईल.

* * *

Anathapindika

Rusi Karanjia

Anathapindika (meaning the one who feeds the poor or the helpless) was a nickname given to a wealthy merchant whose birth name was Sudatta. He is an utmost generous

" ACHIEVEMENT OF PHILOSOPHERS AND SOCIAL REFORMERS IN TRANSFORMATION OF INDIAN SOCIETIES IN 19TH AND 20TH CENTURY "

2016-17

Edited Book by-

Prof. Sudhakar Nile

Prof. Manoj Uttamrao Patil

७८	डॉ. सर्वेपल्ली राधाकृष्णन यांचे शैक्षणिक विचार प्रा.विलास टिळेकर	१५६
७९	**महात्मा फुले : व्यक्ति-त्त्व आणि कार्य** प्रा. जी. एच. निमसे प्रा. एस. एन. लोखंडे	१५८
८०	**धर्म चिकित्सा महत्त्वाची - डॉ. आ. ह. साळुंखे** प्रा.डॉ.सौ.सुनंदा रामचंद्र भुसारे	१६०
८१	**गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान** प्रा. पवार सतिशकुमार ज्ञानदेव	१६२
८२	श्री . शं वा . दांडेकर यांचा नीतीविचार प्रा . विद्या मि . गारखेडकर	१६४
८३	स्वामी दयानन्द सरस्वती यांचे राजकीय तत्वज्ञान : एक तात्विक चिंतन प्रा. मनोज उत्तमराव पाटील	१६५
८४	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समता विषयी तत्त्वविचार प्रा.शितल रुद्रमुनी येरुळे	१६७
८५	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रीविषयक विचार आणि कार्य प्रा.सुवर्णा उमाकांत टेंकाळे	१६९
८६	**बहिणाबाई चौधरी (खानदेशाची कन्या)** प्रा.मनिषा पुरी	१७१
८७	**एक कर्तृत्वशालीनी - रमाबाई रानडे** प्रा. उप्पलवार एस. बी.	१७३
८८	**लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक** प्रा. सुरेखा भालचंद्रराव कुलकर्णी	१७५
८९	महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे कार्य प्रा. रामदास येडे	१७८
९०	***महात्मा गांधी यांची मुक्ती विषयक संकल्पना*** *प्रा.शेख मुबीन फतरुमियाँ,*	१८१
९१	महान क्रांतीकारक डॉ.भाऊसाहेब देशमुख डॉ.सुनील काळमेघ	१८३
९२	स्त्रीयांना गुलामगीरीतून मुक्त करणारे मुक्तिदाते म्हणजे म.ज्योतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. रोहित गायकवाड	१८५
९३	स्वामी विवेकानंदांचा धर्मविचार रजनी आ. काळे	१८७
९४	तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी — एक विचारवंत भोंगळे स्वाती बापूराव	१८९
९५	लोकहितवादींचे धर्मविषक विचार प्रा. ए.एच. देसाई	१९१
९६	श्री संत साई बाबाचे समाजसुधारक विचार प्रा. होन	१९२

कु. रजनी आनंदराव काळे
सहाय्यक अधिव्याख्याता
तत्त्वज्ञान विभाग,
म.ज्यो.फु. महाविद्यालय,
अमरावती.

स्वामी विवेकानंदाचा धर्मविचार

प्रस्तावना –

विवेकानंद हे आधूनिक भारताला प्रभावी मार्गदर्शन करणारे खरेखुरे अध्यात्मवीर होऊन गेले. आध्यात्मिक जीवन व धार्मिक जीवन यांच्यांत आतापर्यंत नेहमीच गल्लत केली जात होती. धर्माचे खरे रहस्य लोकांना समजत नव्हते व म्हणुन लोक धर्माच्या नावाखाली बाह्य यांत्रिक कर्मकांड करण्यात, उपासतापास, श्रद्धा, व्रतवैकल्ये, तीर्थयात्रा व मंदीरातून होणाऱ्या पूजा, कीर्तने, प्रवचने करण्यात व ऐकण्यातच खरा धर्म सामावलेला आहे असे समजून त्यांच्याच जंजाळात अडकुन पडत असे व अजूनही पोथीनिष्ठ धर्म, तीच पुराणप्रियता लोकजीवनात सर्वत्र कार्य करीत असतांना दिसते. परंतु हे धर्माचे खरे सार नाही याची प्रथम जाणीव तीव्रतेने विवेकानंदांना झाली. त्यांनी खऱ्या धर्माची या बाह्य उपचारापासून सुटका करण्याचा मार्ग दाखविला.

स्वामी विवेकानंदाच्या मते धर्म ही मानवाच्या जीवनाची महत्वाची गरजआहे जगण्यासाठी मानवाला जशी अन्न, पाणी, हवा, निवारा यांची गरज असते तशीच धर्माचीही गरज असते. केवळ भौतीक सुखसमृद्धीची साधने मिळाल्याने मानवाला खरे समाधान लाभते असे नाही त्याला त्यापेक्षा अधिक, उच्चतर काहीतरी उदात्त हवे असते त्याला काहीतरी मोठे, भव्यदिव्य, जीवनाला व मनाला उच्च पातळीवर नेणारे असे हवे असते नुसता, पैसा, धन, मान, कीर्ती, सत्ता या सर्वांनी अंतिम किंवा परमोच्च आनंद व समाधान लाभत नाही. काहीतरी अधिक (More) उच्च श्रेष्ठ पाहीजे असते, आणि असे उच्च प्रतीचे ध्येय, आनंद, व समाधान देणारा धर्म असतो अशी मानवाची धारणा असते.

आनंद व समाधान लाभत नाही. काहीतरी अधिक (More) उच्च श्रेष्ठ पाहीजे असते, आणि असे उच्च प्रतीचे ध्येय, आनंद, व समाधान देणारा धर्म असतो अशी मानवाची धारणा असते.

परिपूर्ण जरी सर्व संवेदने

तुझ्याविना परी जीवन सुने ।।

अशी मानवाची भावना असते

विवेकानंदाचा विचार

विवेकानंदाची धर्म विषयक भूमिका संकुचित व हट्टाग्रही नव्हती. धर्म ही मानवाची मुख्य गरज आहे असे म्हणुन जगातील सर्व मानवासाठी एकच धर्म असावा अशी भूमिका त्यांनी घेतली नाही सर्व धर्म आपआपल्या परीने चांगले आहेत व प्रत्येक धर्म ईश्वरावर श्रद्धा ठेवणारा असल्याने त्यांचे ध्येय उदात्त असतेच असे ते मानतात. धर्म म्हणजे अमुकच एक संप्रदाय किंवा पंथ असे न मानता मानवाच्या चित्ताचे शुद्धीकरण करणारा, मानवाला संकुचित बंधनातून बाहेर काढुन उदार व व्यापक दृष्टीचा बनविणारा असला पाहीजे प्रत्येक धर्माला आपल्यादृष्टीनुसार व संहितेनुसार कार्य करण्याचे स्वातंत्र्य असावे. कोणत्याही धर्माने आपण इतरांपेक्षा श्रेष्ठ आहोत असे समजून इतरांना हिणवू नये धर्माभिमानाने प्रेरित होवून धर्मांनी परस्परांशी झगडे करू नये व त्यांचे रूपांतर धर्मयुद्धात करू नये असा त्यांचा धर्मविषयक विचार होता. धर्माचरणाच्या पद्धतीत भेद असावयास हरकत नाही ते म्हणतात की विचारात भिन्नपणा असणे यामुळे विचार करणे जागे राहते. उदा. पाणी जेव्हा जोरात खळखळत वाहत असते तेव्हाच त्यांच्यात भोवरे तयार होत असतात.तेव्हाच प्रवाहात'जिवंतपणा असतो, जेव्हा पाणी तुंबते, नुसते भरून राहते जेव्हा त्यात भोवरे तयार होत नाहीत. बदल, परिवर्तन, हालचाल, वेगळेपण होत राहणे हे जीवंतपणाचे लक्षण असते.

विवेकानंदाच्या मते विविध धर्मात वेगळेपण असणारच, पण त्यामुळे ते परस्पराच्या विरूद्ध होण्याचे कारण नाही. अनेक धर्म परस्परविरोधी नसतात तर परस्परपुरक असतात धर्माचे सत्य अत्यंत

विशाल व व्यापक असल्याने त्याला स्वत:चे वेगळेपण व वैशिष्ट्ये प्राप्त होते त्यामुळे प्रत्येक धर्म आपआपल्या मार्गाने खऱ्या धर्मभावनेत विविधता आणून तिच्या समृद्धित भर घालत असतो. मनूष्य चुकीकडुन सत्याकडे प्रगती करीत नसतो. कमी दर्जाच्या सत्याकडून उच्चतरसत्याकडे प्रवास करीत असतो धर्माकडे पाहण्याचे भिन्न दृष्टीकोन असू शकतात व त्या त्या दृष्टीने धर्माचे वेगवेगळे स्वरूप दिसते हे स्वाभाविक आहे जशा मानव व्यक्ती भिन्न असतात पण मनुष्य मात्र सर्वदूर सारखाच असतो तसे जगात वेगवेगळे धर्म असूनही धर्म हा सर्व मानवासाठी समानच असतो व असावयास पाहीजे व त्यालाच विश्वधर्म (Universal Religion) म्हणून शकतो.

सर्वच धर्मामध्ये काही साधारण गुण किंवा लक्षणे असतात असे सांगणे सोपे नाही कारण प्रत्येक धर्म काही विशिष्ट गुणांवर अधिक भर देतो मुसलमान धर्म, विश्वबंधुत्वावर, हिंदु धर्म आध्यात्मीकतेवर तर ख्रिश्चन धर्म आत्मशुद्धीवर इश्वरी राज्यात प्रवेश करण्यावर भर देतो त्यांची तुलना करून सर्वामध्ये साधारण गुण किंवा लक्षणे कोणती आहेत हे ठरविणे कठीन आहे. विवेकानंदाना विश्वधर्म म्हणजे एकच वैश्विक किंवा वैश्विक पुराण किंवा एकच वैश्विक कर्मकांड असेल असे मान्य नाही त्या सर्वाच्या बाबतीत अनेक भेद असू शकतील आणि तरीही विश्वधर्म असू शकतो.

विश्वधर्माच्या ठिकाणी मनाची व हृदयाची विशालता असली पाहीजे. विश्वधर्माच्या ठिकाणी स्विकारशीलता हा प्रमुख गुण असेल पण स्विकारशीलता म्हणजे नुसती सहिष्णुता नव्हे. कारण सहिष्णुतेत एखादे मत व श्रद्धा चुकीची असुनही ती तशीच असु देण्याचा भाव असतो सहिष्णुता ही नकारात्मक असते उलट स्वीकारशीलता ही होकारात्मक असते म्हणून ते म्हणतात की मी कोणत्याही स्वरूपात प्रार्थना करू शकतो विश्वधर्म मानणाऱ्याचे मन हृदय खुले असते, बंदिस्त नसते. काणत्याही धर्म ग्रंथापासून ते धर्माचे तत्व समजावून घेयास तयार असते.

धर्म म्हणजे समन्वय

विश्वधर्माकडून सर्व प्रकारच्या मनांचे समाधान व्हावयास पाहिजे स्वामीजी म्हणतात धर्म म्हणजे नुसत्या गप्पा, नुसते सिद्धांत, नुसत्या उपपत्ती नसतो तर तो प्रत्यक्ष जिवंत अनुभव व साक्षात्कार असतो, धर्म म्हणजे प्रत्यक्ष होणे, जगणे असते, धर्म म्हणजे ज्याच्यावर आत्म्याचा विश्वास किंवा श्रद्धा असते त्याच्याशी एकरूप होणे असते. यावरून विवेकानंदाचा धर्म हा ब्रम्हाविद ब्रम्हैव भवति। आणि देबोभूत्वा देव यजेता यातील भावासारखे आहे असे म्हणता येईल. असा धर्म जर घडून आणावयाचा असेल तर त्यासाठी धर्मात तत्त्वज्ञान, भावना, कार्य व गुणानुभुती यांच्या दरम्यान समतोल व सामंजस्य असावयास पाहीजे. समतोल व सामंजस्य यांचे तंत्र आत्मसात करावयाचे असेल तर कर्मयोग्याला योग साधना आली पाहीजे योग याचा अर्थ जुळविणे, ऐक्य साधणे असा आहे. कर्मयोग्याला योग व्यक्ती व संपूर्ण मानवाजात यांचे ऐक्य साधून देतो, सात्क्षात्कारी व्यक्तीत्व जीवात्मा व परमात्मा यांचे ऐक्य साधून देतो, भक्त व ईश्वर यांच्यात ऐक्य घडवून आणतो तर तत्वज्ञान सर्व अस्तित्वाची एकता अनुभवायला मदत करतो.

विवेकानंदाची वृत्ती समन्वय करण्याची होती त्याच्यामते, भारतीय धर्म उत्क्रांतीत बौद्ध तत्वज्ञान व धर्म यांना महत्वाचे स्थान आहे शंकराचार्यांचा निर्गुण ब्रम्हाचा अव्हैत वेदान्त, रामानुजाचार्याचा भक्तिमार्ग, आणि बुद्धाचा मानवधर्म या तीन घटकांचे एकत्र संमील्लन घेऊन त्यापासून भारतात धर्मभावना तयार झालेली आहे जगात सर्वात अधिक प्रमाणात आत्मबल भगवान बुद्धात प्रकट झालेले आहे असे विवेकानंद म्हणतात. जर बौद्ध व हिंदू धर्म परस्परापासून विलग झाले असले तर त्यांचा दोष त्या दोघांकडेही जातो असे त्यांना वाटते. हिंदू धर्माच्या सनातनी वृत्तीच्या प्रतिनिधीनी ताठरपणाची वृत्ती धारण करून बौद्ध धर्माच्या नुसत्या नकारात्मक बाजुवर जोर दिला आणि मुख्यत: धर्मवादी बौद्धाच्या नीट लक्षात आले नाही की बुद्धांची शिकवण उपनिषदात सांगितलेल्या विचारापासून फारशी भिन्न नव्हती. हिंदू धर्म आणि बौद्ध धर्म यांच्यातील संबंध हा यहुदी धर्म व ख्रिश्चन धर्म

यांच्यातील संबंधासारखा आहे. येशु ख्रिस्त हा ज्यु होता आणि शाक्यमूनी हा हिंदू होता.ज्यू लोकांनी येशूचा स्वीकार केला नाही. हिंदूंनी मात्र शाक्यमुनीची देवाप्रमाणे पूजा केली.बुद्धाला अवतार मानण्यात आले. बुद्ध हा मानवाला पूर्ण करण्यासाठी आला होता. नाश करण्यासाठी नाही.

निष्कर्षत :

विवेकानंदाना बौद्ध धर्माचे मौलिक महत्व, वेगळेपण अमान्य करावयाचे नव्हते, तर ते हिंदु विचारांच्या सातत्यावर भर देवून त्यातील मर्माचे अखंडत्व दाखविण्याचा प्रयत्न करीत होते त्यांना हिंदू धर्म व बौद्ध धर्म यांचे परस्परावलंबित्व दाखवायचे होते त्यांच्या मते हिंदू धर्म बौद्ध धर्माशिवाय आणि बौद्ध धर्म हिंदू धर्माशिवाय जगू शकत नाही कारण हिंदू धर्माची बुद्धी व तत्वाज्ञान यांच्याशिवाय बौद्ध धर्म उभा राहू शकत नाही आणि हिंदू धर्म बौद्धाच्या हृदयाशिवाय उभा राहू शकत नाही त्या दोन्ही धर्माने वेगळे होणे म्हणजे भारताची अधोगती झाल्यासारखी होईल.

सांस्कृतिक पुनर्जागरण

(Cultural Renaissance)

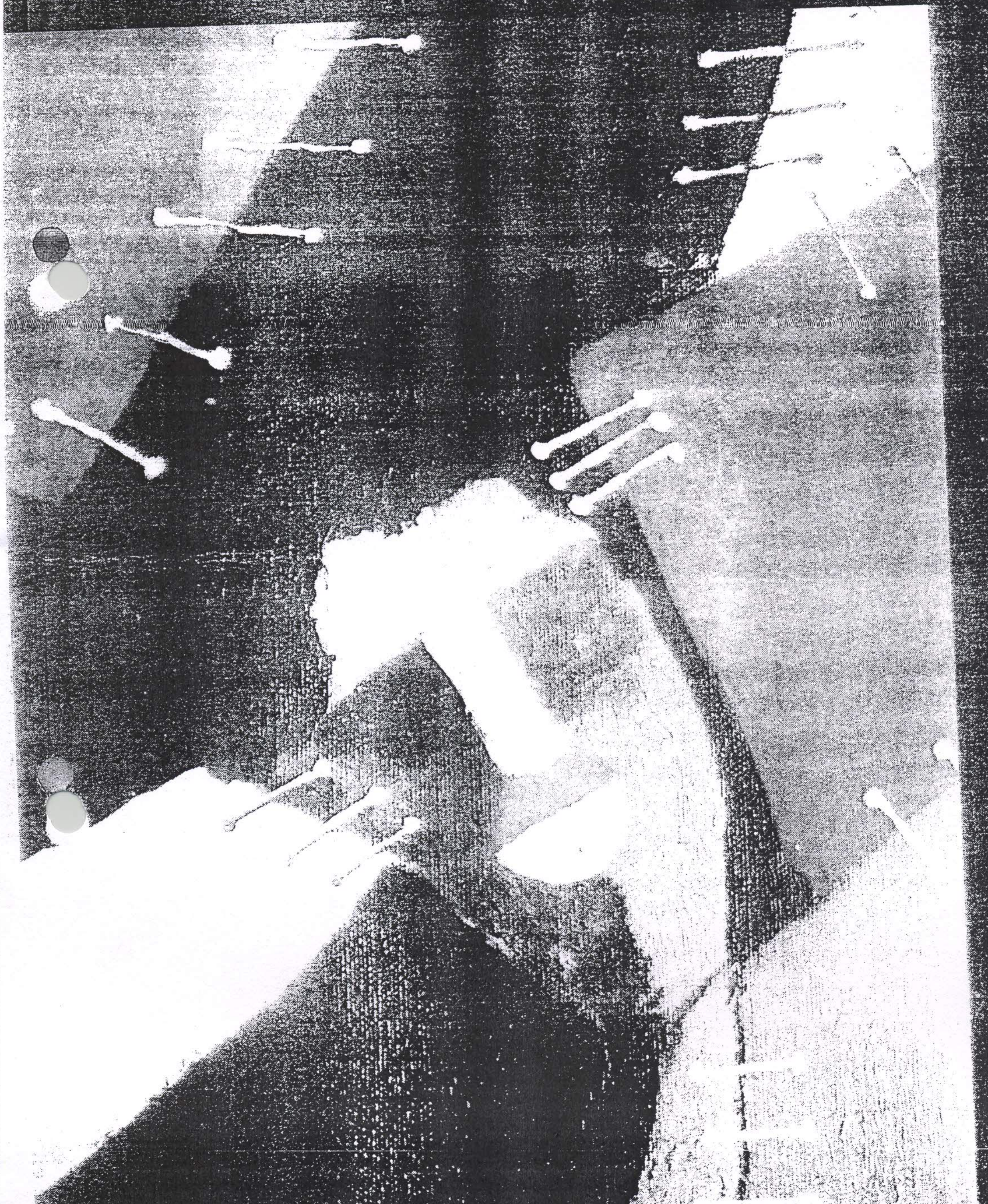

मुख्य संपादक
डॉ. सतीश पावडे

कार्यकारी संपादक
डॉ. पंकज वानखेडे

संपादक
. निशा शेंडे, डॉ. महेंद्र मेटे, प्रा. शुद्धोधन कांबळे, प्रा. दीपक वानखेडे, डॉ. मंदा नांदुरकर, प्रा. प्रसेनजित तेलंग

2016-17

३२ सांस्कृ. पुनर्जागरण आणि साहित्य व समाज एक अनुबंध — डॉ. गिरीश खारकर प्रा. प्रमोद चोबितकर /८९
३३ तथागत बुद्ध ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- स्त्रीवादाचे पुनर्जागरण एक चिंतन — डॉ. पूनम अभ्यंकर /९२
३४ आंबेडकरी जलशाचे सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि संगीत — सागर दिवाकर चक्रनारायण /९६
३५ मानवतावादाचे पुन:जागरण - 'पसायदान' — अतुलकुमार वसंतराव सारडे /९७
३६ सांस्कृतिकपुनर्जागरण व क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे काव्य — प्रा.पाईकराव किरण शिवाजीराव/१००
३७ सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि पाली साहित्य — निरंजन भाऊराव मेश्राम/१०३
३८ सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि कला — सौ. आरती मकरंद वडोदकर/१०८
३९ आर्थिक पुर्नजागरणाचा आधार-१०व्या शतकातील भारतीय अर्थशास्त्राचे विचार — प्रा. दिपाली अतुल पडोळे/११०
४० शिवरायांच्या स्त्रीगौरवाचे पुनर्जागरण — डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे/११२
४१ सांस्कृतिक पुनर्जागरण व लोकसाहित्य — डॉ.राजेंद्र हावरे, प्रा.लक्ष्मण सोळंके/११४
४२ सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि मध्ययुगीन संत साहित्य — प्रा. अनिल स. बाभुळकर/११८
४३ महात्मा फुल्यांचे स्त्रीमुक्ती विचार — प्रा.नंदकुमार गणेशराव भाकरे/१२१
४४ बुध्दभिक्षूंचे सांस्कृतिक पुनर्जागरणामध्ये योगदान — प्रा.डॉ. रेखा जे. वानखडे/१२४
४५ वेदांग ज्योतिष विज्ञान — मनोहर मैनाई येळणे/१२६
४६ तुकोबाच्या अभंगवाणीतील कृषिसंस्कृतीतून जीवनविषयक विचार — डॉ. राजेश मिरगे/१२८
४७ संतकवयित्रींचे सांस्कृतिक पुनर्जागरणात योगदान — प्रा. डॉ. सुनंदा गडकर/१३५
४८ सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि ग्रंथालयशास्त्र — सौ. स्मिता दिनेश सुर्यवंशी/१३७
४९ गीता उपदेशाचे सूत्रपाठ रूपाने धर्म-सांस्कृतिक पुनर्जागरण — डॉ. अण्णा वैद्य/१३८
५० सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि समाजशास्त्र — डॉ. सौ. मंगला दि. तांबेकर/१४१
५१ भारतीय कलेच्या संदर्भातील पूनर्जागरण — डॉ. टी. टी राठोड/१४३
५२ संतसाहित्याची निर्मिती: धार्मिक, आध्यात्मिक पुनर्जागरण — डॉ. पंकज वानखेडे/१४५
५३ सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि साहित्य — प्रा. डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे/१४९
५४ सांस्कृतिक पुनर्जागरणाचे प्रभावी माध्यम : लोककला — हर्षवर्धन बाणघुले/१५१
५५ पुरातन ते आधुनिक संगीतात पुनर्जागरण — गजानन बाळासाहेब काळे/१५४
५६ संत कवयित्रींचे सांस्कृतिक पुनर्जागरण — डॉ.वर्षा चिखले/१५७
५७ वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे प्रबोधनात्मक विचार — रजनी आ. काळे/१६०
५८ आंबेडकरी समाज साहित्य आणि संस्कृती : एक आकलन — डॉ. कमलाकर पायस/१६३
५९ भाषा- कला- स्थापत्य : सांस्कृतिक पुनर्जागरणाचे बदलते संदर्भ — डॉ. प्रदीप औजेकर/१६७
६० सामाजिक क्षेत्रातील धार्मिकता — सुवर्णा किसनराव घोपे/१७०
६१ सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि जागतिकीकरण — प्रा. प्रविण ज. गुल्हाने/१७३
६२ सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि कला: दुनिया बोलकथा बाहुल्यांची... — दीपाली दिलीप बाभूळकर/१७५
६३ कलावंत स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातून प्रतिबिंबित होणारे सांस्कृतिक पुनर्जागरण — डॉ. मंदा माणिकराव -नांदुरकर /१७७

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे प्रबोधनात्मक विचार

रजनी आ. काळे
सहा. प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना

देशकार्य व धर्मकार्या साठी या देशात अनेक सत्पुरुष होऊन गेलेत. परंतू आपला जीवनप्रवास व कार्यप्रणाली विधायक कार्याकडे वळविला असे वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे एक अद्भूत रसायनच ठरले. वंदनीय राष्ट्रसंतांचा अधिकार फार मोठा होता.महाराजांसारखी व्यक्ती पूर्वी झाली असेल असे वाटत नाही. त्यांचे जीवनकार्य म्हणजे लोकजागृतीची अद्भूत व अखंड साधना होती. ते जनसेवेसाठी जळणारे धगधगते होमकुंड होते. अध्यात्म व विज्ञान यांचे पुरस्कर्ते होते. जीवनामध्ये अध्यात्म आणि विज्ञानाची सांगड 'घालणे कसे आवश्यक आहे हे पटवून देणारे राष्ट्रसंत हे युगप्रवर्तकच ठरले.

राष्ट्रसंतांच्या समग्र साहित्याचा केंद्रबिंदू माणूस आहे.माझ्या माणसासाठी त्यांनी ग्रामनाथ हा शब्दप्रयोग केलेला आहे.ग्रामनाथ कसा सुखी होईल तो समाधानाने आनंदाने जीवन कसे व्यतीत करेल ही तळमळ सतत उराशी बाळगणारे असे हे राष्ट्रसंत होते. राष्ट्रसंतांची आकांक्षा होती की जगातल्या सर्व जनतेतील दोष नष्ट व्हावेत त्यांच्या अडाणी समजुती, अविचार दूर व्हावेत, अंधःश्रध्दांची दुर्बलता झुगारुन द्यावी अन्यायाविरुध्द लढा देण्याइतपत विचार प्रगल्भ व्हावेत. शिक्षण सद्विचाराने गावाचा कारभार निकोप व्हावा, सार्वजनिक नितिमत्ता सुधारणे व माणसाला माणुसकीचे कर्तव्य सांगणे, राज्यकर्त्यांच्या कमी जास्त कर्तृत्वाला वेळेनुसार लगाम घालणे व सहकार्य करणे ही राष्ट्रसंतांची कामे होती.

"बदल गयी शासन की रिती,
श्रमदान दंडन की नीती"

असे त्यांनी राष्ट्रपती भवनामध्ये निर्भयपणे म्हंटले होते.

इंग्रजी राजवट असतांना 'पत्थर सारे बम बनेंगे', तरुणांना 'जाग उठो बाल विरो' असे जागृतीमय भजन म्हंटले तर चिनी व पाकिस्तान आक्रमनाचे वेळी 'मेरे प्यारे सुंदर भारत पर दुश्मन की नजर ना लगे' असे कळकळीचे आवाहन करीत तैय्यार हुआ है, हिंद तुम्हारे साथ आओ चित्ताओ मैदान मे, धरो हिंद की धरा असे थेट सीमेवरच युध्दाचे आवाहन भजनाव्दारे केले.

राष्ट्रसंत हे भारत वर्षामधील संत परंपरेच्या आणि साधू महर्षींच्या तपश्चर्येच्या पुण्याईला आले परिपक्व नि पवित्र फळ होय. महाराजांचे कार्य अलौकिक व अविस्मरणीय आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे प्रबोधनात्मक विचार याविषयावर अभ्यास करीत असतांना असे लक्षात आले की, त्यांची संपूर्ण ग्रामगीता हाच प्रबोधनात्मक ग्रंथ आहे तरीदेखील काही महत्वाच्या विचारांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न मी या शोधनिबंधातून करणार आहे.

ग्रामविकासातूनच राष्ट्रविकार :

"गाव हा विस्वाचा नकाशा।
गावावरुन देशाची परीक्षा।
गावची भंगता अवदशा। येईल देशा।।"

राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेतील या विचारातून प्रकटणारे निरीक्षण भारतासारख्या अनेक ग्रामप्रधान देशांना लागू पडते. जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाही प्रधान भारताच्या सुखसमृध्दीचा रस्ता गाव खेड्यातून जातो. भारत या राष्ट्राचा आत्मा ग्रामात आहे. प्रत्येक भारतीयांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय. शेतात राबावे, पिकवावे खावे जगावे ही आपली परंपरागत रीत आहे.त्यामुळे प्रत्येक गावात सुखसमृध्दी नांदत होती. परतूं स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात लोक शहराकडे धावू लागले. खेडी ओस पडू लागली. उध्वस्त झाली. व्यसनाधिनता वाढली अनारोग्य पसरले अंधःश्रध्दा वाढली श्रमाकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. देशाचे हे चित्र पाहून राष्ट्रसंतांचा ग्रामविकासाचा संदेश वर्तमान परिस्थितीत महत्वाचा आहे. भारतात ७०% लोक ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण क्षेत्रावर आपल्या देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्था विसंबून आहेत. वर्तमान काळात देशाची शासकीय व्यवस्था व ध्येय धोरणांचा विचार करता ग्रामीण जनतेवर आघात होत आहे. महाराष्ट्रात नव्हे तर देशात होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कुपोषण, पिण्याच्या पाण्याची समस्या, शैक्षणिक दुरावस्था कुटीर उद्येग ठप्प होणे, रोजगार न मिळणे ही संवेदनशीलता मनाला धक्का देणारी बाब आहे. राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीता ग्रामनाथास अर्पण केली. त्यांची आज अशी व्यथा आहे याचे कारण आपल्या देशातील शासन व्यवस्था व राज्यकर्त्यांचा नाकर्तेपणा होय.

सद्यपरिस्थितीत आपल्या देशाचे शहरी व ग्रामीण असे दोन भाग करता येतात. या दोन्ही स्तरावर राहणाऱ्या समाजाच्या समस्या वेगवेगळ्या, प्रश्न निरनिराळे आहेत. असे म्हणता येणार नाही. भौगोलिक दृष्ट्याच नव्हे तर सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या देशातील मानवी

समाजाची नाळ परस्परांशी जुळलेली आहे. ग्रामाच्या समस्या राष्ट्राच्या समस्या आहेत. राष्ट्राच्या विकासात ग्राम आणि शहरांचाही विकास अपेक्षितच आहे. जागतिकीकरणाच्या वाढत्या प्रभावात देशीय भावना, संस्कृतीची पकड, सैल होतांना दिसते. आमचा एकमेकांशी काही संबंधच नाही असा भाव ग्रामीण व शहरी भागातील जनतेत दिसून येतो. ही धोक्याची चिन्हे आहेत शहरे फुगत आहेत. सुंदर संपन्न खेडी भकास दिसत आहेत. ग्रामीण जनता शहराची वाट धरत आहेत. या विदारक परिस्थितीचा राष्ट्रसंतांनी अभ्यास करुन जनतेला आवाहन केले आहे ते म्हणतात,

"चल चल आपुल्या गावाला।
राहू नको रे शहराला।
खरे नाम निष्काय ही ग्रामसेवा।
झटु सर्वभावे करु स्वर्ग गावा।।"

ही राष्ट्रसंतांची धडपड राष्ट्रविकासाची होती ही सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट बाब आहे.

मानवतेचा नंदादीप वंदनीय राष्ट्रसंत :

'मेरी जपान यात्रा' या ग्रंथात ते म्हणतात.
पैद हुआ इस देह मे। सारा उडा दरबार है।
आयी हवा उस वक्त ही। बंधन से बेडा पार है।
मॉ बॉप कहते थे हमे। तेरे कदम नही स्थिर है।
पैदा होने से ही लगी। तेरे पिछे फिर फिर है।

या विलक्षण जन्मप्रसंगावरुन वंदनीय राष्ट्रसंतांचे अनेक जीवनपैलु उलगडायला सुरवात होते.'यावली' या लहानशा गावी जन्म घेवून मानवतेचे 'महातीर्थ' असलेल्या 'गुरुकुंज' आश्रमाव्दारे संपूर्ण विश्वाला 'मानवताधर्म' बहाल करमारे वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या जीवन प्रवासातून व प्रत्यक्ष कृतीतून मानवतेचे दर्शन घडविले आणि अफाट साहित्यरुपी सागरातून मानवतेचा महान संदेश भारतीयांनाच नव्हे तर संपूर्ण विश्वाला दिला.

"अरे ! हे सर्व आता विसरावे।
संती सांगितले करावे।
मानवाने मानवासि सुधारावे
यावुनि पुण्य कोणते?"

ग्रामगीता या युगग्रंथामध्ये मानवी जीवनाच्या सर्वच पैलूंवर प्रकाश टाकतांना राष्ट्रसंतांना अनेक ओव्यांमधून व अन्य संपूर्ण साहित्यातून मानवतेसंबंधी विस्तृत विवेचन केलेले आहे. राष्ट्रसंतांच्या समग्र साहित्यातून मिळणारा विचार केवळ गाव, देशापुरता मर्यादित नसून अखिल विश्वाच्या उन्नतीचा विकास कार्याचा महान विचार आहे. जगातील सर्व धर्म, पंथ, रुढी संप्रदाय एकच आहेत ही उपपत्ती जापान येथील विश्वधर्म परिषदेत मांडली. साध्या, सोप्या व सर्व सामान्यांना कळेल अशाप्रकारे त्यांनी साहित्याची निर्मिती केली. वंदनीय राष्ट्रसंतांनी आपल्या ५९ वर्षाच्या कालावधीत नुसती भजने, किर्तनेच केली नाहीत तर भारतीय जनतेत राष्ट्रीय भावना जागृत केली त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळसुध्दा योग्य रितीने पार पाडली. देशाच्या स्वातंत्र्याकरीता कारगृहात जाणारे ते पहिले भारतीय संत ठरलेत. याची नोंद मात्र शासन दरबारी नाही ही मोठी खंत आहे देशआचे राज्यकर्ते कसे असावेत गावाचा प्रमुख कसा असावा हे सुध्दा त्यांनी प्रखरपणे मांडणे देशहिताला समर्थ असा बलशाली, धैर्यशाली, समाज तयार व्हावा असा त्यांचा अविरत प्रयत्न होता.

आज शासनाच्या सर्व ग्रामोद्धारक योजना ग्रामगीता-प्रणितच आहेत हागणदारीमुक्त ग्राम असो, तंटामुक्त ग्राम असो, आयुर्वेद निसर्गोपचार, बचतगटाची संकल्पना, स्वच्छ भारत किंवा विविध आयोग असोत, ग्राम स्वच्छता अभियान असो ह्या सर्व योजना देणारे आणि मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण उन्नतीचा मार्ग दाखविणारे महान संत म्हणजे वंदनीय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज होय.

वंदनीय राष्ट्रसंतांचे धर्मविषयक विचार :

धर्म ही मानवी समाजातील महत्वाची आणि मूलभूत संस्था आहे. मानवी संस्कृतीचे कार्य हे प्रमुख लक्षण मानले जाते. प्राचीन काळापासून मानव निसर्गाशी संघर्ष करत आला ऋग्वेदात धर्ण हा शब्द सापडत नाही, त्यात 'धर्मन' हा शब्द वाहक, स्थापक, पाया, पकड, इत्यादी अर्थानी येतो. धर्मशब्दांची उत्पत्ती साधारणपणे 'धारयते इति धर्म' अशी केली जाते. जो एकत्र बांधून ठेवतो किंवा सहन करतो तो धर्म ही उपपत्ती महाभारताततही आढळते. धर्माची व्याख्या करतांना स्वामी विवेकानंद म्हणतात 'मानवी घटकांना एकत्र आणणारी त्यांना एकतेच्या सूत्रात गोवणारी, आज पर्यंतची मोठी शक्ति म्हणजे धर्महोय.' महात्मा गांधी म्हणतात "धर्म हा नेहमी अंतःकरणातच असतो. मानवाला जाणीव असो वा नसो, धर्मतत्व त्याच्या ह्रदयात वास करीत असतो" धर्माबाबत थोडक्यात जाणून घेतल्यानंतर वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या धर्मचिंतनाकडे वळलेली त्यांचे धर्म चिंतनाचे वेगळेपण आपल्या लक्षात येते.

आपुली साधावी उन्नती
सौख्य द्यावे इतरांप्रति।
या उद्देशे जी जी संस्कृती
धर्म म्हणावे तिजलागी।"

धर्माचा व्यावहारिक व पारमार्थिक असा व्यापक अर्थ आहे. ज्याच्या आचरणाने सर्वांना सुख मिळू शकते तो धर्म। सर्वांबद्दल समदृष्टी ठेवणे सर्व जग आपले असे समजणे याविषयी जो दुसऱ्यांसाठी सुख देण्याची संस्कृती म्हणजे धर्म न्याय नीतीची समान भावना ठेवणे सर्व व्यवहारिक सामाजिक कर्तव्ये प्रामाणिकपणे करणे यालाच धर्म म्हंटल्या

गेले आहे. कोणासही दु:ख होणार नाही सर्वांना समाधान वाटेल यासाठी केले जाणारे प्रयत्न यालाच धर्म नीती म्हंटले जाते. सर्वांनी आपआपले कार्य प्रामाणिकपणे करणे धर्मात अपेक्षित असते. धर्मामध्ये बाह्य देशाला महत्व नाही, सात्विकता व सदाचाराला महत्व आहे.

वंदनीय राष्ट्रसंतांनी व्यक्तिधर्म कुटुंबधर्म, समाजधर्म, गावधर्म व त्या योगे राष्ट्रधर्म असा धर्मक्रम सांगितला आहे. मनुष्य कुटुंबाच्या उन्नतीस व गाव देशाच्या उन्नतीस सहाय्यक पाहीजे. अशाने देश विश्वशांतीला सहाय्यक होईल राष्ट्रसंतांनी विश्वशांती हे धर्माचे उद्दीष्ट मानले आहे. धर्मातून केवळ व्यक्तिगत प्रगती सामाजिक उन्नतीच त्यांना अपेक्षित नाही तर धर्म विश्वशांतीला सहाय्यभूत झाला पाहीजे असा त्यांचा आग्रह आहे.

व्यक्ती ते विश्व या उन्नती क्रमाची रचना पध्दती यालाच राष्ट्रसंत धर्म म्हणतात. देशात असमाधान पसरेल अशा वर्तनपध्दतीला त्यांनी अधर्म म्हंटले आहे. निस्वार्थी असणे, त्यागभावना असणे, खरेपणा इतरांना सौख्य देणे, असंग्रहप्रवृत्ती, ब्रम्हचर्यव्रताचे पालन आदि वेळ प्रसंगानुसार तारतम्याने जी तत्वे आचरली जातात त्याला राष्ट्रसंतांनी मुख्य धर्म संबोधले आहे. राष्ट्रसंतांचा धर्म मानव धर्म आहे. विश्वधर्म आहे. पारंपारिक वैदिक धर्मसंकल्पनेपेक्षा त्यांची धर्मसंकल्पना व्यापक विशाल आहे. त्यांची धर्म संकल्पना विज्ञाननिष्ठ व विश्वव्यापक आहे.

'विश्व स्नेह का ध्यान धरे। सबका सब सम्मानकरे'

अशी त्यांची धर्मभावना विश्वव्यापक आहे.

वंदनीय राष्ट्रसंतांचा अध्यात्म व विज्ञान विषयक विचारसरणी :

राष्ट्रसंत म्हणजे कलीयुगातील अंध:कारात लख्ख प्रकाश देणारी दिव्य ज्योती सामान्य मानसाला मानवतेच्या मार्गाने मनूष्यत्वाकडून देवत्वाकडे व देवत्वाकडून अमरत्वाकडे नेणारा वाटाड्या सर्व ग्रंथांचा ग्रामगीता या एकाच ग्रंथात सार सांगणारा धर्मगुरु, वेदशास्त्र-पुराण यातील सारासार विचार अगदी सोप्या भाषेत सांगून जनताजनार्दनदृष्टी अर्जूनाला सत्याची दिव्यत्वाची अनुभूती आणुन देणारा कलीयुगातील तत्ववेत्ता विज्ञानवादी एकमेव संत होय.

संदर्भ

१)स्व. सुदामजी सावरकर, 'ग्रामगीता', प्रकाश ज. वाघ, सर्वाधिकारी अ.भा. श्री गुरुदेव सेवामंडळ, गुरुकुंज मोझरी, जि. अमरावती.

२)डॉ.अक्षयकुमार काळे, 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्मय', विद्या बुक्स, नागपूर.

३)प्राचार्य रा.तु. भगत, डॉ.सुभाष सावरकर, 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ', चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर

४)प्रा.डॉ.दीपक पुनसे, वर्धा 'श्री गुरुदेव २०१६ दिवाळी अंक' श्री गुरुदेव प्रकाशन विभाग, गुरुकुंज आश्रम, ता. तिवसा, जि. अमरावती.

◆◆◆

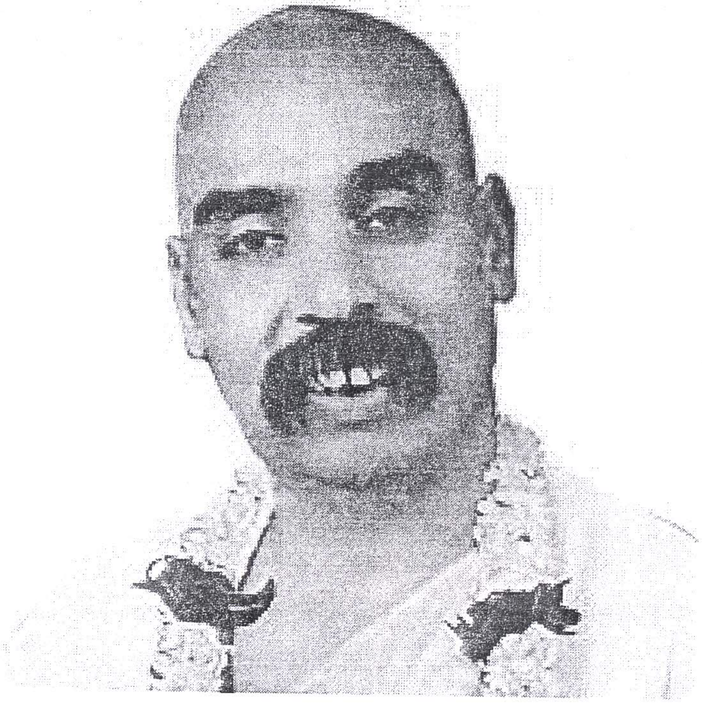

3

राजस्थान शिक्षण मंडळ, वाशीम द्वारा संचालित

राजस्थान आर्य कला, श्री मिठुलालजी कचोलिया वाणिज्य आणि
श्री स. रा. राठी विज्ञान महाविद्यालय, वाशीम

2015-16

द्वारा आयोजित

महाराष्ट्र तत्त्वज्ञान परिषद ३२ वे अधिवेशन

अध्यात्म-विज्ञान

संपादक

प्रा. पुरुषोत्तम वानखडे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विषय	लेखक	पृष्ठ क्र.
24	महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीचे तात्विकमूल्य एक दृष्टिक्षेप	नरवाडे बालाजी मारोतराव	83
25	डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचे समते विषयक विचार	प्रा. लझडे धनराज तुकाराम	86
26	कबीर का समाजदर्शन	प्रा. रोहित सुधाकर गायकवाड	89
27	भक्ती संकल्पना : महानुभाव संप्रदायाच्या संदर्भात	श्री राजपूत सचिन खलकसिंह	91
28	मध्वाचार्यांची ईश्वर संकल्पना	नगरे कृष्णात जयवंत-	93
29	स्त्रीवादी सामजिक व राजकीय विचार	गायकवाड गौरी हेमकांत	96
30	कर्मसिध्दांत मुख्य नैतिक संकल्पना	प्रा. खानोरकर मोनालिसा अरुण	99
31	श्री समर्थ रामदासांचे तत्त्वज्ञान	प्रा. ज्योत्स्ना श्री पाटील (सौ. जोशी)	102
32	संताचे मानवतावादी तत्त्वज्ञान	प्रा. डॉ. प्रभाकर किर्तनकार	104
33	गुरुवर्य रविंद्रनाथ टागोर यांचे शैक्षणिक विचार	धनराज सुभाष हाडुळे	106
34	संत तुकाराम : तात्त्विक आणि नैतिक मूल्ये एक अभ्यास	प्रा. डॉ. भगत वालोंद्रे	108
35	महात्मा गांधीजींचा अहिंसावादी दृष्टिकोन	प्रा. रजनी आ. काळे	112
36	योग व भौतिक विज्ञान	प्रा. विजय वसंतराव मोरे	113
37	जे.एस.मिल्ल यांच्या सुखनिष्ठ उपयुक्ततावाद	डॉ. ममता दत्तात्रय उपगडे	114
38	Will Science Find Solutions to The Perennial Issues of Philosophy ?	Prof. Kanchi Vijay Srinath	120
39	Philosophy of Humanistic Psychology	Dr. Suchitra D. Patankar	127
40	Concept of Liberation in Heterodox Systems	Dr. Sayyed Khalil N.	129
41	Transcendental Meditation : A Brief Introduction	Prof. Dipesh J. Upadhyay	132
42	Multiculturalism- Bhikhu Parekh and Will Kymlicka	Dr.SangeetaPande	135

ISBN-978-81-92-5525-5-2

महात्मा गांधीजींचा अहिंसावादी दृष्टीकोन

प्रा. रजनी आ. काळे

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना :–

सत्य, अहिंसा, अस्त्येय, अपरिग्रह, ब्रम्हचर्य ही पंचमहाव्रते म्हणजे महात्मा गांधीजींनी संपूर्ण जगाला दिलेली देणगी होय. या पंचव्रतामधील एक एक संकल्पना गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचे आधारस्तंभ आहेत. या सर्व संकल्पनापैकी या दोन संकपना अत्यंत महत्वाच्या आहेत. त्यांच्या मते सत्य आणि अहिंसा यांचा परस्पर संबंध आहे. सत्यापर्यंत पोहचण्याचे अहिसां हे एक माध्यम आहे. जगाच्या इतिहासात जर आपण मागे वळून पाहिले तर गौतम बुध्दानंतर अहिंसेचा इतक्या प्रभावीपणे पुरस्कार करणारी व्यक्ती म्हणजे महात्मा गांधीच होय. गांधीजींनी केवळ अहिंसेचा पुरस्कारच केला नाही तर अहिंसेचे प्रत्यक्ष जीवनात आचरण करून अहिंसेची व्यवहार्यता स्पष्ट केली आहे. गांधीजी म्हणतात की, जगात अशी कोणतीही समस्या नाही की, जी अहिंसेच्या मार्गाचा वापर करून सोडविता येणार नाही. अहिंसेच्या मार्गावर गांधीजींचा नितांत विश्वास होता. म्हणून त्यांनी आयुष्यभर या मार्गाचाच अवलंब केला. ज्या व्यक्तिच्या अंगी अहंकार असेल तेथे अहिंसेचे वास्तव संभवत नाही. विनम्रतेखेरिज अहिंसा अशक्य आहे. मात्र विनम्रतेला कुणीही दुबळे समजु नये. गांधीजी म्हणतात, माझा अहिंसेचा दश्ष्टीकोन हा एक अत्यंत प्रभावी शक्ती आहे. यात भित्रेपणाला, दूर्बलतेला हिंसक वश्तीला मुळीच स्थान नाही. कारण अहिंसा ही शौर्याची चरणसिमा आहे.

अहिंसा म्हणजे हिंसा करावयाची नाही एवढाच अहिंसेचा मर्यादीत अथ गांधीजींना अपेक्षित नाही. त्यांचा अहिंसेचा अर्थ व्यापक आहे. कोधाने, स्वार्थाने अथवा दुखापत करण्याच्या इरादयाने दुस–याला इजा करणे अगर ठार मारणे म्हणजे हिंसा होय. अशा प्रकारच्या कश्तीपासून मनाने आणि शरिराने दूर राहणे म्हणजे अहिंसा होय. गांधीजींनी अहिंसक प्रतिकाराचे नवे तंत्र विकसित केले त्याला वेगवेगळे आकार व नावे दिली, जसे अनअत्याचारी, असहकार, सविनय कायदेभंग, हरताळ, बहिष्कार, धरणे, घेराव घालणे, कामबंद करणे, निषेध नोंदविणे, जाहिरसभा व मिरवणूकी काढून लोकांना अन्यायाची जाणीव करून देणे, करबंदी करणे आणि शेवटी उपोषण करणे असे अहिंसेचे प्रकार गांधीजींनी तयार केले, मात्र या सर्वात मुख्य अट अशी होती की, प्रतिपक्षावर हिंसक हल्ले करावयाचे नाही. त्यांच्या मते अहिंसा हा प्रेमाचा प्रतिशब्द आहे. त्यामुळे प्रेमात ज्या गुणांचा समावेश होतो ते सर्व गुण अहिंसेत समाविष्ट असतात. स्वतःच्या त्रासाची, कष्टाची पर्वा न करता दुस–यांच्या सुखासाठी कार्य करणे हीच अहिंसेची खरी कसोटी आहे.

निष्कर्ष :–

१. मानवी मुल्यांची पस्थापना करण्यासाठी विश्वशांतीसाठी गांधी प्रणित अहिंसा हा एकमेव पर्याय आहे.
२. समाजाच्या मानसिकतेमध्ये परिवर्तन करण्यासाठी गांधीजींचे अहिंसावादी विचार उपयोगी ठरले आहेत.
३. गांधीजीचे तत्वज्ञान आत्मसात केल्यास जगामध्ये शांती, सुख आणि समृध्दी लाभू शकते.
४. भारतात लोकशाही टिकून राहण्यास महात्मा गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचे महत्वपूर्ण असे योगदान आहे.
५. भौतिक सुखाच्या पाठीमागे लागून मानसिक अध्यात्मिक सुख शांतीला पोरका झालेल्या मनुष्याला शांती मिळवून देण्यासाठी महात्मा गांधीजींचे अहिंसेचे तत्व उपयोगी पडते.

आज गांधीजीचे अहिंसावादी विचार जगामध्ये प्रसरण पावले आहेत. दहशतवादाच्या पार्श्वभूमीवर गांधीजींची अहिंसा जगाला शांततेसाठी आशेचा किरण वाटते म्हणूनच गांधीजींच्या अहिंसावादी विचारांचे आचरण केल्यास त्यातून एका नव्या शांततामय जगाची निर्मिती होईल.

संदर्भ सुची :–

१. प्रा.डॉ.ग.ना.जोशी, आधुनिक भारतीय तत्वचिंतक, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे
२. डॉ.डी.आर.तांदळे, भातरीय विचारवंत,चिन्मय प्रकाशन, पुणे.
३. डॉ.वि.मा.वाचल,भारतीय राजकीय विचारवंत,अनिरुध्द प्रकाशन पुणे.
४. डॉ.डी.डी.बंदीष्टे,भारतीय दार्शनिक निबंध मध्यप्रदेश हिन्दीग्रंथ अकादमी, भोपाळ

ISBN-978-81-92-5525-5-2

महात्मा गांधीजींचा अहिंसावादी दृष्टीकोन

प्रा. रजनी आ. काळे
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
अमरावती.

प्रस्तावना :—

सत्य, अहिंसा, अस्त्येय, अपरिग्रह, ब्रम्हचर्य ही पंचमहाव्रते म्हणजे महात्मा गांधीजींनी संपूर्ण जगाला दिलेली देणगी होय. या पंचव्रतामधील एक एक संकल्पना गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचे आधारस्तंभ आहेत. या सर्व संकल्पनापैकी सत्य व अहिंसा या दोन संकल्पना अत्यंत महत्वाच्या आहेत. त्यांच्या मते सत्य आणि अहिंसा यांचा परस्पर संबंध आहे. सत्यापर्यंत पोहचण्याचे अहिसां हे एक माध्यम आहे. जगाच्या इतिहासात जर आपण मागे वळून पाहिले तर गौतम बुध्दानंतर अहिंसेचा इतक्या प्रभावीपणे पुरस्कार करणारी व्यक्ती म्हणजे महात्मा गांधीच होय. गांधीजींनी केवळ अहिंसेचा पुरस्कारच केला नाही तर अहिंसेचे प्रत्यक्ष जीवनात आचरण करून अहिंसेची व्यवहार्यता स्पष्ट केली आहे. गांधीजी म्हणतात की, जगात अशी कोणतीही समस्या नाही की, जी अहिंसेच्या मार्गाचा वापर करून सोडविता येणार नाही. अहिंसेच्या मार्गावर गांधीजींचा नितांत विश्वास होता. म्हणून त्यांनी आयुष्यभर अहिंसा या मार्गाचाच अवलंब केला. ज्या व्यक्तिच्या अंगी अहंकार असेल तेथे अहिंसेचे वास्तव संभवत नाही. विनम्रतेखेरिज अहिंसा अशक्य आहे. मात्र विनम्रतेला कुणीही दुबळे समजु नये. गांधीजी म्हणतात, माझा अहिंसेचा दृष्टीकोन हा एक अत्यंत प्रभावी शक्ती आहे. यात भित्रेपणाला, दूर्बलतेला हिंसक वृत्तीला मुळीच स्थान नाही. कारण अहिंसा ही शौर्याची चरणसिमा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :—

- अहिंसा या संकल्पनेचा अर्थ व स्वरूप अभ्यासणे
- महात्मा गांधीजीच्या दृष्टीकोनातून अहिंसा तत्व विशद करणे
- गांधीजीचे अहिंसावादी विचार आणि सद्यस्थिती अभ्यासणे

संशोधन पध्दती :—

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम पध्दती स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. त्यामध्ये संकलित माहितीच्या आधारे व ग्रंथालयातील पुस्तके व लेख इत्यादीचा वापर करून शोध निबंधाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीते :–

- अहिंसा हे तत्व जीवनाचा एक मुलभूत नैतिक सदाचार आहे.
- मानवी मुल्यांची प्रस्थापना करण्यासाठी व विश्वशांतीसाठी गांधी प्रणीत अहिंसा हा एकमेव पर्याय आहे.
- समाजाच्या मानसिकतेमध्ये परिवर्तन करण्यासाठी गांधीजीचे अहिंसावादी विचार उपयोगी आहेत.

विषयाचे महत्व

मानवी जीवनाच्या आरंभापासून ते आजपर्यंत स्थापन झालेल्या हिंदू, ख्रिस्ती, बौद्ध व जैन या धर्माच्या प्रणेत्यांनी व धर्म गुरूंनी आपल्या धर्मग्रंथातून व प्रचारातून, सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रम्हचर्य इत्यादी नीतितत्वांच्या तळमळीने पुरस्कार केला आहे, परंतू या पाचही पंचव्रताची व्यापकता मनूष्याच्या वैयक्तिक जीवनापुरतीच मर्यादीत होती. कारण बहुसंख्य लोकांमध्ये एखादी तत्तनिष्ठ व श्रध्दावान व्यक्तीच लौकीक जगात जगत असतांना या तत्वांचा अवलंब करीत होती, त्यामुळेच सामान्य लोकांचा या पंचमहाव्रताशी खरा परिचय होऊ शकला नाही. सामान्य लोकांचे जीवन परंपरेने पवित्र समजल्या जाणाऱ्या समाज व्यवस्थेच्या ठराविक चाकोरीशीच जखडलेले होते. याचा परिणाम असा झाला की या रूढी प्रामाण्याच्या प्रवृत्तीमुळे जनमानसाच्या ठिकाणी एक प्रकारचा मानसिक, दुबळेपणा व अस्थिरता निर्माण झाली. त्यामुळे जनसामान्यात स्वतंत्र विचारसरणीच्या प्रेरणेचा उदय होतु शकला नाही. समाजातील अन्यायाविरूध्द असंतोष निर्माण होऊनसुध्दा त्याचा प्रतिकार करण्याची किंवा समाज व्यवस्थेला परिवर्तन करण्याची क्षमता सामान्य मानसामध्ये दिसून आली नाही. बराचसा समाज अशा सामाजिक दडपणाखाली होता.

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महात्मा गांधीनी या नीतितत्वांचा पूर्नविचार प्रथम दक्षिण आफ्रिकेत केला व नंतर भारताच्या स्वतंत्र आंदोलनात केला. गांधीजीनी अहिंसा हे तत्व वैयक्तिक जीवनापूरतेच मर्यादीत न ठेवता ते राजकीय व सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी किती प्रभवीपणे उपयोगी पडते ते अनेक चळवळीव्दारे दाखवून दिले व सर्व सामान्य लोकांच्या ठिकाणी आत्मविश्वास व प्रतिकारक्षमता निर्माण केली. अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी हिंसात्मक मार्गाचा वापर केला जात असे. परंतू महात्मा गांधीजींनी प्रत्येक कार्यात अहिंसा नामक तत्वांचा आग्रह धरून आपल्या चळवळीला नैतिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.

अहिंसा हे तत्व परमार्थापुरतेच ठिक आहे. त्याचा प्रत्यक्ष व्यवहारात फारसा उपयोग नाही. राजकारणात जशास तसे हाच न्याय लागू केल्याशिवाय गत्यंतर नाही अशी सर्वसामान्य लोकांचीच नव्हे

तर मोठमोठया पुढा—यांचीही समजूत होती. परंतू गांधीजींनी मोठमोठी अहिंसात्मक आंदोलने यशस्वी करून लोकांचा हा गैरसमज दूर केला. अहिंसा हे तत्व सामुहिक प्रतिकाराचे एक प्रभावी शस्त्र आहे याची लोकांना, समाजाला प्रचीती आणून दिली.

अहिंसा हे तत्व अंगीकारत असतांना त्यांनी काही पैलू विशद केले जसे की अहिंसेच्या अंगीकार करावयाचा असेल तर ती शुराची व सबळाची असली पाहीजे. मानवाच्या ठिकाणी असलेल्या मुल्यांवरील निष्ठेतून ती प्रकट झाली पाहीजे. गांधीजी म्हणतात की आपल्या अंत:करणात हिंसा असेल तर अहिंसेचा बुरखा पांघरण्यापेक्षा सशस्त्र प्रतिकार करणे अधिक योग्य होय. कारण एक वेळ हिंसक मनूष्य अहिंसावादी होण्याची शक्यता असते पंरतू भ्याड व पलायनवादी मनूष्याच्या बाबतीत तशी आशा नसते.

अहिंसा म्हणजे हिंसा करावयाची नाही एवढाच अहिंसेचा मर्यादीत अथ गांधीजींना अपेक्षित नाही. त्यांचा अहिंसेचा अर्थ व्यापक आहे. कोधाने, स्वार्थाने अथवा दुखापत करण्याच्या इरादयाने दुस—याला इजा करणे अगर ठार मारणे म्हणजे हिंसा होय. अशा प्रकारच्या कृतीपासून मनाने आणि शरिराने दूर राहणे म्हणजे अहिंसा होय. गांधीजींनी अहिंसक प्रतिकाराचे नवे तंत्र विकसित केले त्याला वेगवेगळे आकार व नावे दिली, जसे अनअत्याचारी, असहकार, सविनय कायदेभंग, हरताळ, बहिष्कार, धरणे, घेराव घालणे, कामबंद करणे, निषेध नोंदविणे, जाहिरसभा व मिरवणूकी काढून लोकांना अन्यायाची जाणीव करून देणे, करबंदी करणे आणि शेवटी उपोषण करणे असे अहिंसेचे प्रकार गांधीजींनी तयार केले, मात्र या सर्वात मुख्य अट अशी होती की, प्रतिपक्षावर हिंसक हल्ले करावयाचे नाही. त्यांच्या मते अहिंसा हा प्रेमाचा प्रतिशब्द आहे. त्यामुळे प्रेमात ज्या गुणांचा समावेश होतो ते सर्व गुण अहिंसेत समाविष्ट असतात. स्वत:च्या त्रासाची, कष्टाची पर्वा न करता दुस—यांच्या सुखासाठी कार्य करणे हीच अहिंसेची खरी कसोटी आहे.

मुल्याकंन :—

१. मानवी मुल्यांची प्रस्थापना करण्यासाठी विश्वशांतीसाठी गांधी प्रणित अहिंसा हा एकमेव पर्याय आहे.
२. समाजाच्या मानसिकतेमध्ये परिवर्तन करण्यासाठी गांधीजींचे अहिंसावादी विचार उपयोगी ठरले आहेत.
३. गांधीजीचे तत्वज्ञान आत्मसात केल्यास जगामध्ये शांती, सुख आणि समृध्दी लाभू शकते.

४. भारतात लोकशाही टिकून राहण्यास महात्मा गांधीजींच्या तत्वज्ञानाचे महत्वपूर्ण असे योगदान आहे.

५. भौतिक सुखाच्या पाठीमागे लागून मानसिक अध्यात्मिक सुख शांतीला पोरका झालेल्या मनुष्याला शांती मिळवून देण्यासाठी महात्मा गांधीजींचे अहिंसेचे तत्व उपयोगी पडते.

आज गांधीजीचे अहिंसावादी विचार जगामध्ये प्रसरण पावले आहेत. दहशतवादाच्या पार्श्वभूमीवर गांधीजींची अहिंसा जगाला शांततेसाठी आशेचा किरण वाटते म्हणूनच गांधीजींच्या अहिंसावादी विचारांचे आचरण केल्यास त्यातून एका नव्या शांततामय जगाची निर्मिती होईल.

संदर्भ सुची :–

१. प्रा.डॉ.ग.ना.जोशी, आधुनिक भारतीय तत्वचिंतक, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे
२. डॉ.डी.आर.तांदळे, भातरीय विचारवंत,चिन्मय प्रकाशन, पुणे.
३. डॉ.वि.मा.वाचल,भारतीय राजकीय विचारवंत,अनिरुध्द प्रकाशन पुणे.
४. डॉ.डी.डी.बंदीष्टे,भारतीय दार्शनिक निंबध मध्यप्रदेश हिन्दीग्रंथ अकादमी, भोपाळ
५. वृत्तपत्रे व कात्रणे

।। प्रदीपः सर्वविद्यानाम ।।

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर

'नॅक' मूल्यांकन 'अ' दर्जा प्राप्त

तत्त्वज्ञान विभाग द्वारा आयोजित

महाराष्ट्र तत्त्वज्ञान परिषद

मु... oct-2017-18

तत्त्व विमर्श

३४ वे अधिवेशन

मुख्य संपादक :

डॉ. सुनेत्रा महा...

संचालक,

वसंतराव नाईक शासकीय कला

व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर

संपादक मंडळ :

डॉ.शैलजा खो...,

प्रा रीना बावनकुळे,

डॉ. सुमेश गोंडाने,

डॉ.जयसिंग सावंत

अनुक्रमणिका

अनु क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखक	पान क्र.
१	तत्त्वज्ञान : चिकित्सा व जीवनमार्ग	डॉ. राजेसाहेब मारडकर	१ ते १०
२	तत्त्वज्ञान : चिकित्सा व जीवनमार्ग	चंद्रकांत सोनवणे	११ ते १४
३	जीवनाचे अंतिम साध्य व साधन	डॉ. शर्मिला विरकर	१५ ते १८
४	जीवनाचे अंतिम साध्य व साधन	डॉ. व्हि. ओ. आंबटकर	१९ ते २३
५	मूल्यशिक्षण काळाची गरज	प्रा. संगिता जाधव	२४ ते ३२
६	बदलत्या परिस्थितीत नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास : एक चिकित्सा	प्रा. रीना बावनकुळे	३३ ते ३८
७	मूल्य आणि जीवन समस्या	डॉ. जयसिंग सावंत	३९ ते ४१
८	आचरणाचे तत्त्वज्ञान	डॉ. रेखा शेरकर	४२ ते ४६
९	खाजगीपणाचा अधिकार : एक तात्त्विक चिंतन	डॉ. हरिश नवले	४७ ते ५६
१०	चाणक्य नीतिची आज असलेली उपयोगिता	कु. धनश्री पात्रीकर	५७ ते ५९
११	पर्यावरणाचे नीतिशास्त्र दोन दृष्टिकोन	डॉ. ममता उपगडे	६० ते ६५
१२	भारतीय परंपरा, पर्यावरण आणि तत्त्वज्ञान	प्रा. स्मिता बैतुले	६६ ते ७३
१३	पर्यावरणीय आचारनीति	कांचन सुरेशराव वानखेडे	७४ ते ७८
१४	पर्यावरण किंवा निसर्ग विषयक हिंदू दृष्टिकोन	प्रा. वर्षा जपे	७९ ते ८७
१५	व्यावसायिक नीतिशास्त्र	प्रा. पुष्पा देवतळे	८८ ते ९१
१६	मनाचे तत्त्वज्ञान (मन वास्तव की भ्रम)	डॉ. सुभाष देसाई	९२ ते ९६
१७	फालून दाफा मन शरीर संवर्धनासाठी एक साधना प्रणाली	डॉ. यशोधरा हाडके	९७ ते १०४
१८	कर्म सिद्धांत : एक आढावा	डॉ. एन. के. रासकर	१०५ ते १०८
१९	"कर्मसिद्धांत " एक नैतिक चिकीत्सा	प्रा. खानोरकर मोनालिसा अरुण	१०९ ते ११२
२०	योग एक जीवन शैली	डॉ. प्रा. रेखा वाडेकर	११३ ते १२१
२१	चित्तवृत्ती संकल्पना (योग)	प्रा. जगन्नाथ कदम	१२२ ते १२४
२२	प्रतित्यसमुत्पाद	प्रा. प्रज्ञा नगराळे	१२५ ते १३०
२३	बौद्ध तत्त्वज्ञानातील सम्यक दृष्टी : एक दृक्ख मुक्तीचा मार्ग	प्रा. रजनी कानेकर –जोग	१३१ ते १३५
२४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दृष्टीकोनातून बौद्ध धर्मविषयक तात्त्विक चिंतन	मिरा काशीनाथ शेळके	१३६ ते १४२
२५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तात्त्विक विचार एक दृष्टिक्षेप	प्रा. नरवाडे बालाजी मारोतराव	१४३ ते १४८
२६	मानवतेचा नंदादीप वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	प्रा. रजनी काळे	१४९ ते १५३
२७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : एक लोकशिक्षक	डॉ. सुनिल काळमेघ	१५४ ते १५६

मानवतेचा नंदादीप वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

प्रा. रजनी आनंदराव काळे

तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख,

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपल्या गणराज्याचा विचार इथल्या मातीत जन्माला आलेल्या आणि इथल्या तंत्राने सिद्ध झालेल्या स्वतंत्र विचाराने व्हायला हवा होता. पण दुर्दैवाने तो तसा झाला नाही. आपण इतर जगात निर्माण झालेल्या विचारतरंगावर आपले पोषण करीत राहिलो. परंतु आतूबाजूच्या आसमंत, त्या आसमंतात जन्माला आलेला माणूस, त्याचे मन आणि त्याचे व्यक्तित्त्व आणि त्याद्वारा समाजाचे हीत कधी झाले नाही, ना कधी प्रगती म्हणून त्या त्या मातीत रूजलेले जीवन दृष्टी ही आणि हीच कोणत्याही मानव समूदायाला प्रगतीपथावर नेण्यासाठी अनुकूल असते.

जीवनदृष्टी अनुकूल बनविण्यासाठी मानवाला इंद्रियादी विकारांवर, विषयावर विजय मिळविणे आवश्यक आहे. आणि त्यासाठी त्याने साधनेतून खूप मोठे साहस निर्माण केले पाहिजे त्यासाठी आध्यात्मिक अभ्यासाची नितांत गरज आहे. वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या समग्र साहित्यातून मिळणारा विचार केवळ गाव, देशाकरीता मर्यादीत नसून अखिल विश्वाच्या उन्नतीचा विकास कार्याचा महान विचार आहे. जगात अस्तित्वात असणारे सर्व देव, धर्म, पंथ, संप्रदाय एकच आहेत. हा सिद्धांत वंदनीय महाराजांनी आपल्या जीवनात निरंतर आचरण केला. सदर शोधनिबंधामध्ये वंदनीय तुकडोजी महाराजांच्या अतुलनीय कार्याचा आढावा घेवून त्यांनी त्यांच्या कार्याचा नंदादीप कसा तेवत ठेवला एवढेच सांगितले आहे.

वंदनीय राष्ट्रसंतांचा जीवनपट :

महाराष्ट्रातील विदर्भभूमी म्हणजे संत रत्नांची खाण आहे. व्यक्ती व अध्यात्माचा मळा फुलविणारे अनेक संत विभूती या विदर्भाच्या काळ्या मातीत जन्माला आलेत. त्याच संत परंपरेचा परिपाक विसाव्या शतकाच्या सुरूवातीला कलियुगातील अज्ञान अंधश्रद्धा व रूढीपरंपरेच्या जोखडात अडकलेल्या अंधःकाराचा नाश करून मानवता धर्माची दीप ज्योती प्रज्वलित करणारे दिव्य रत्न वंदनीय 'माणिक' 'यावली' या पावनभूमीत अवतीर्ण झाले. जनमताच काळ्याकुट्ट मेघगर्जनेत घनघोर वादळाने घरावरचे गवती छप्पर उडून गेले आणि तेथून खऱ्या अर्थाने बाळ 'माणिकचे' जगभ्रमण सुरू झाले. या संदर्भात वंदनीय राष्ट्रसंत म्हणतात.

पैदा हुआ इस देह मे। सारा उठा घरबार है।

आयी हवा उस वजही । बंधनसे वेडा पार है।

मॉ बाप कहते थे हमे । तेरे कदम नही स्थिर।

पैदा होने से ही लगा। तेरे पिछे फिर–फिर है।

या विलक्षण जन्मप्रसंगावरून वंदनीय राष्ट्रसंताचे, अनेक जीवनपैलू उलगडायला सुरूवात होते. 'यावली' या लहानशा गावी जन्म घेवून मानवतेचे 'महातीर्थ' असलेल्या 'गुरूकुंज' आश्रमाद्वारे संपूर्ण विश्वाला, मानवताधर्म बहाल केले. वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या जीवन प्रवासातून व प्रत्यक्ष कृतीतून मानवतेचे दर्शन घडविले आकण अफाट साहित्यरूपी सागरातून मानवतेचा महान संदेश भारतीयांनाच नव्हे तर संपूर्ण विश्वाला दिला.

मानवता ही है पंथ मेरा।
इन्सानियत है पक्ष मेरा।
सबकी भलाई धर्म मेरा ।
दुविधा को हटाना वर्म मेरा।
एक जात बनाता कर्म मेरा।
सब साथ चलना मर्म मेरा।
निच उंच हटाना गर्व मेरा।
गिरते को उठाना स्वर्ग मेरा।।

या जाणिवेतून माणसाने माणसावर प्रेम करून शुभचिंतन करावे दीन–पिडीत, अन्यायग्रस्त, शोषित व्यक्तिप्रती आपला सद्भाव जागृत ठेवावा हा संदेश वंदनीय महाराज देतात. ग्रामगीता या युगग्रंथात तर ते म्हणतात.

अरे! हे सर्व आता विसरावे ।
संती सांगितले तेचि करावे।
मानवाने मानवासि सुधारावे।
याहूनि पूज्य कोणते?।।

30 Nov. to 2 Dec 2017

ग्रामगीता अध्यात्मिक मेजवानी :

ग्रामगीता या युगग्रंथामध्ये मानवी जीवनाच्या सर्वच पैलूंवर प्रकाश टाकताना वंदनीय महाराजांनी अनेक ओव्यांमधून व अन्य संपूर्ण साहित्यातून मानवतेसंबंधी विस्तृत विवेचन केले आहे वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या समग्र साहित्यातून मिळणारा विचार केवळ गाव, देशापूरता मर्यादीत नसून अखिल विश्वाच्या उन्नतीचा विकास कार्याचा महान विचार आहे. जगात अस्तित्वात असणारे सर्व देव, धर्म, पंथ, संप्रदाय एकच आहेत. हा सिद्धांत वंदनीय महाराजांनी जपान येथील विश्वधर्म परिषदेत मांडला. भारताची

संस्कृती श्रेष्ठ कशी हे जगातील विद्वानांना पटवून दिले. ईश्वराची व्यापकता पुढील भजनाद्वारे स्पष्ट केली.

हर देश मे तू हर भेष मे तू।
तेरे नाम अनेक, तू एकही है।
तेरी रंगभूमी यह विश्वभरा।
सब खेल मे मेल मे तुही तू है।

वंदनीय महाराजांनी साध्या सोप्या व सर्वसामान्यांना कळेल अश्याप्रकारे साहित्यातून तत्त्वज्ञानाची निर्मिती केली. जनतेतील रूढी, परंपरा, अज्ञान अंधश्रद्धा, ग्रामोन्नती अशा अनेक बाबींवर प्रकाश टाकून आपला विधायक विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले. जगाच्या इतिहासात वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नावाचे असे एक महापुरूष झाले की ज्यांनी ग्रामाला केंद्रबिंदू मानून ग्रामीण जनतेच्या विकासाबरोबरच देशहिताच्या दृष्टीने योजना बद्ध जनजागृतीचे कार्य केले. गाव हे जगाचे केंद्रस्थान आहे' असा विचार 'ग्रामगीतेतून मांडून गाव देश विश्व या त्रिसूत्रीचा संबंध जोडला आणि गावावरूनच देशाची परिस्थिती अनुभवता येणे हे सिद्ध केले.

ते ग्रामगीता या युगग्रंथात अध्याय पहिल्यामध्ये म्हणतात

'गाव हा विश्वाचा नकाशा।
गवावरून देशाची परिक्षा।
गावाचि भंगता अवदशा।
येईल देशा।'

गाव जर दुभंगायला लागला गावात दूही निर्माण झाली तर देशाचा आणि जगाचा नाश व्हायला वेळ लागणार नाही. यावरूनच स्पष्ट होते. वंदनीय महाराजांचे विचारधन देशाच्या विकासासाठी उपयुक्त आहे.

'ग्रामगीता म्हणजे आधुनिक विज्ञान युगाची ज्ञानगंगा असून नानविध योजना व जगातील प्रत्येक समस्येवरील दिव्यवध असून मानवी जीवनाच्या मार्गदर्शनाची गुरूकिल्ली आहे. वंदनीय महाराजांनी खंजिरी भजन, प्रवचन, पत्रे, लेख, शंका समाधानाच्या माध्यमातून सत्य, प्रामाणिकपणा व सेवा हा संदेश घरोघरी पोहचविला व त्याद्वारे भारतीय जनतेचे मनोधैर्य वाढविण्याचे महान कार्य केले. देशाचे राज्यकर्ते कसे असावेत, गावचा प्रमुख कसा असावा हे सुद्धा त्यांनी प्रखरपणे मांडले. देशहिताला समर्थ असा बलशाली, धैर्यशाली, समाज तयार व्हावा असा त्यांचा अविरत प्रयत्न होता.

वंदनीय राष्ट्रसंतांनी आप्लयर ५९ वर्षाच्या आयुष्यात नुसती भजने, कीर्तनेच केली नाही तर भारतीय जनतेत राष्ट्रीय भावना जागवून त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळ सुद्धा योग्य रितीने पार पाडली. देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता जेलमध्ये जाणारे ते पहिले भारतीय संत ठरलेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी एवढे मोठे

कार्य वंदनीय महाराजांनी केले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्वराज्याचे सुराज्यात रूपांतर करण्यासाठी योजनापूर्वक धडपड केली. १९६२ मध्ये चीनी आक्रमण हटविण्यासाठी त्यांनी भारतीय सैन्यामध्ये प्रेरणादायी वातावरण निर्माण केले व चिनी सैनिकांना ठणकावले.

'आओ चिनियो मैदानमे।,
देखो हिंदका हाथ।
लढ जाएंगे बढ जाएंगे।
हम हिम्मत के साथ।
भारत से अगर टकराओंगे।
मिट्टीमे मिल जाओंगे।

१९६५ मध्ये पाकिस्तानी आक्रमणाचे वेळी भारताने तत्कालीन संरक्षण मंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचे लाहोर सीमेवर दौरा करून भारतीय जवानांमध्ये जोश निर्माण केला. सीमेवर सैनिकांचे मनोधैर्य वाढविणारे सुद्धा ते पहिलेच भारतीय संत होय. अशी कितीतरी राष्ट्रप्रेमाने ओथंबलेली कार्य वंदनीय महाराजांनी देशहिताकरिता केलीत. त्यांचे साहित्य, तत्त्वज्ञान, देशोद्धारक, विश्वोधारक आहे. नवराष्ट्राच्या उत्थानासाठी प्रेरक व पथदर्शी आहे. या भारत देशाला जगाच्या अति उच्च शिखरावर नेऊन बसविण्याचे त्यांचे स्वप्न होते.

आज शासनाच्या सर्व ग्रामोद्धारक योजना ग्रामगीता–प्रणीतच आहेत. हागणदारीमुक्त ग्राम असो, तंटामुक्त ग्राम असो, आयुर्वेद निसर्गोपचार, बचतगटाची संकल्पना, स्वच्छ भारत किंवा विविधि आयोग असोत, ग्रामस्वच्छता अभियान असो ह्या सर्व योजना देणारे आणि मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण उन्नतीचा मार्ग दाखविणारे महासंत म्हणजे वंदनीय राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजीर महाराज होय एवढे महान कार्य करता करता हे महायोगी अश्विन कृ. पंचमी ११ ऑक्टोबर १९६८ रोजी सायं ४ : ५८ मि. विश्वाचा अखेरचा निरोप घेत शेवटी भारत मातेच्या कुशीत अनंतात विलीन झालेत. आयुष्यभर मानवतेसाठी झटणारा हा नंदादीप अखेर मावळला. मानवतेच्या महान उपासकाला क्रांतीपर्वातील क्रांतीसूर्यास, विश्वक्रांतीच्या तेजोमय आत्म्यास शतशः विनम्र अभिवादन!

संस्कृती श्रेष्ठ कशी हे जगातील विद्वानांना पटवून दिले. ईश्वराची व्यापकता पुढील भजनाद्वारे स्पष्ट केली.

हर देश मे तू हर भेष मे तू।
तेरे नाम अनेक, तू एकही है।
तेरी रंगभूमी यह विश्वभरा।
सब खेल मे मेल मे तुही तू है।

वंदनीय महाराजांनी साध्या सोप्या व सर्वसामान्यांना कळेल अश्याप्रकारे साहित्यातून तत्त्वज्ञानाची निर्मिती केली. जनतेतील रूढी, परंपरा, अज्ञान अंधश्रद्धा, ग्रामोन्नती अशा अनेक बाबींवर प्रकाश टाकून आपला विधायक विचार सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले. जगाच्या इतिहासात वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नावाचे असे एक महापुरूष झाले की ज्यांनी ग्रामाला केंद्रबिंदू मानून ग्रामीण जनतेच्या विकासाबरोबरच देशहिताच्या दृष्टीने योजना बद्ध जनजागृतीचे कार्य केले. गाव हे जगाचे केंद्रस्थान आहे' असा विचार 'ग्रामगीतेतून मांडून गाव देश विश्व या त्रिसूत्रीचा संबंध जोडला आणि गावावरूनच देशाची परिस्थिती अनुभवता येणे हे सिद्ध केले.

ते ग्रामगीता या युगग्रंथात अध्याय पहिल्यामध्ये म्हणतात

'गाव हा विश्वाचा नकाशा।
गवावरून देशाची परिक्षा।
गावाचि भंगता अवदशा।
येईल देशा।'

गाव जर दुभंगायला लागला गावात दूही निर्माण झाली तर देशाचा आणि जगाचा नाश व्हायला वेळ लागणार नाही. यावरूनच स्पष्ट होते. वंदनीय महाराजांचे विचारधन देशाच्या विकासासाठी उपयुक्त आहे.

'ग्रामगीता म्हणजे आधुनिक विज्ञान युगाची ज्ञानगंगा असून नानविध योजना व जगातील प्रत्येक समस्येवरील दिव्यवध असून मानवी जीवनाच्या मार्गदर्शनाची गुरूकिल्ली आहे. वंदनीय महाराजांनी खंजिरी भजन, प्रवचन, पत्रे, लेख, शंका समाधानाच्या माध्यमातून सत्य, प्रामाणिकपणा व सेवा हा संदेश घरोघरी पोहचविला व त्याद्वारे भारतीय जनतेचे मनोधैर्य वाढविण्याचे महान कार्य केले. देशाचे राज्यकर्ते कसे असावेत, गावचा प्रमुख कसा असावा हे सुद्धा त्यांनी प्रखरपणे मांडले. देशहिताला समर्थ असा बलशाली, धैर्यशाली, समाज तयार व्हावा असा त्यांचा अविरत प्रयत्न होता.

वंदनीय राष्ट्रसंतांनी आप्लयर ५९ वर्षाच्या आयुष्यात नुसती भजने, कीर्तनेच केली नाही तर भारतीय जनतेत राष्ट्रीय भावना जागवून त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळ सुद्धा योग्य रितीने पार पाडली. देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता जेलमध्ये जाणारे ते पहिले भारतीय संत ठरलेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी एवढे मोठे

संदर्भ

१. स्व. सुदामजी सावरकर, 'ग्रामगीता',प्रकाश ज.वाघ, सर्वाधिकारी अ.भा. श्री गुरूदेव सेवामंडळ, गुरूकुंज मोझरी जि. अमरावती

२. डॉ. अक्षयकुमार काळे, 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्मय' विद्या बुक्स, नागपूर

३. प्राचार्य रा. तु. भगत डॉ. सुभाष सावरकर, 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ', चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर

४. प्रा. डी. दीपक पुनसे, चर्धा 'श्री गुरूदेव २०१६ दिवाळी अंक' श्री गुरूदेव प्रकाशन विभाग, गुरूकुंज आश्रम, ता. तिवसा जि. अमरावती.